

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

“ΨΥΧΟΔΥΝΑΜΙΚΗ ΨΥΧΟΘΕΡΑΠΕΙΑ ΣΕ ΙΑΤΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ”

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Βία και Αυτοκαταστροφικότητα
σε σύνδεση με την Απουσία του Πατέρα

ΣΤΕΛΙΟΣ ΜΟΙΡΑΣ
Κοινωνικός Λειτουργός

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τζινιέρη-Κοκκώση Μαρία,
Επίκουρη Καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια

Μανιαδάκης Γρηγόρης,
Ψυχίατρος-Ψυχαναλυτής

Μέλος Τριμελούς Επιτροπής

Αναγνωστόπουλος Δημήτρης,
Καθηγητής Παιδοψυχιατρικής

Μέλος Τριμελούς Επιτροπής

Αθήνα, 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....	σελ.5
Περίληψη.....	σελ.7
Abstract.....	σελ.8
Εισαγωγή.....	σελ.10
Μεθοδολογία της Έρευνας.....	σελ.19
Συμβολή της Εργασίας στο υπό μελέτη θέμα.....	σελ.19

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:

ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΑΤΑΣΤΡΟΦΙΚΟΤΗΤΑΣ

Θέσεις και Σκέψεις για την Βία και την Επιθετικότητα	σελ.23
Η Βία και το Αντικείμενο.....	σελ.25
Βία, Επιθετικότητα και Ενόρμηση Θανάτου.....	σελ.27
Η Επιθετικότητα και το Σώμα.....	σελ.31
Η Βία και η αδυναμία για Ψυχοποίηση.....	σελ.34

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:

ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Ο Πατέρας ως Αντικείμενο και ως Τρίτος.....	σελ.41
Η πατρική λειτουργία και το παιχνίδι με τον Άλλο.....	σελ.50

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ:

Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΑΤΑΣΤΡΟΦΙΚΟΤΗΤΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΠΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ

Εισαγωγικές Σκέψεις.....	σελ.61
Όψεις της επιθετικότητας και πατρική απουσία.....	σελ.64
Η αναζήτηση του πατέρα: η θεραπεία ως τρίτος.....	σελ.74

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ.79
----------------------------	--------

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σελ.80
------------------------	--------

Ευχαριστίες

Στο πλαίσιο συγγραφής και εκπόνησης της συγκεκριμένης εργασίας, οφείλω να αποδώσω τις ευχαριστίες μου σε ένα σύνολο ανθρώπων, χωρίς των οποίων την συνδρομή αυτή η προσπάθεια δεν θα είχε σχηματοποιηθεί και πάρει την τελική της μορφή, μιας και τούτη η εργασία είναι αποτέλεσμα της δημιουργικής και όμορφης διαδρομής ενός Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών που αποτέλεσε μια ουσιαστική και πηγαία εμπειρία διδασκαλίας, πρακτικής άσκησης και ανταλλαγής σκέψεων. Ως εκ τούτου, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή, επόπτη μου και ψυχαναλυτή κ. Μανιαδάκη Γρηγόρη, ο οποίος με υπομονή, γνώση και αμέριστη υποστήριξη βοήθησε καθόλη τη διάρκεια συγγραφής του κειμένου στην πληρέστερη κατανόηση πτυχών της ψυχαναλυτικής θεωρίας, καθώς και στην ανάπτυξη της παρατήρησής μου σχετικά με κλινικά περιστατικά. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την παιδοψυχίατρο κ. Αναγνώστου Δήμητρα για τη σημαντική της συνδρομή στις απορίες και παρατηρήσεις μου για την πατρική λειτουργία, καθώς και για την υποστήριξή της μέχρι σήμερα. Ένα μεγάλο "ευχαριστώ", επίσης, στην κ. Καλορίτου Αγγελική, χωρίς της οποίας την αρχική και ουσιαστική υποστήριξη δεν θα μπορούσα να έχω ενταχθεί στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα. Ευχαριστίες θα πρέπει να αποδοθούν στον ψυχίατρο και ψυχαναλυτή κ. Μαϊρόπουλο Ελευθέριο για την υποστήριξη, στους συναδέλφους μου στο Κέντρο Ημέρας που εργάζομαι, για όλες τις συζητήσεις, τις σκέψεις και την υποστήριξη αυτής μου της προσπάθειας. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερω τους Καθηγητές και συναδέλφους-συμφοιτητές με τους οποίους μοιραστήκαμε αρκετές σκέψεις αυτά τα δύο χρόνια, ενδυναμώνοντας αυτήν την προσπάθεια και τους στόχους της εργασίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η προσπάθεια κατανόησης ασθενών των οποίων η συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από βίαιες πράξεις και αυτοκαταστροφικότητα αποτελεί προϊόν συνεχιζόμενης ψυχιατρικής και ψυχαναλυτικής μελέτης από συγγραφείς (Perelberg, 1999, Campbell, 1995). Η βία σε αυτούς τους ασθενείς συναντάται συχνά μέσα από πράξεις εκτόνωσης (acting), αλλά και στροφής των πράξεών τους απέναντι στον εαυτό. Ο ορισμός που συναντάται για τη βία, κυρίως μέσα από το έργο του Glasser (Glasser, 1979) περιγράφει πως αυτή είναι «η εμπρόθετη πρόκληση σωματικής βλάβης σε άλλο άτομο» (Perelberg, 1999, σελ.2) με τον συγγραφέα να δίνει μια επιπλέον διάσταση σε αυτήν την βία, προσεγγίζοντας την μέσα από το πρίσμα της αυτοκαταστροφικότητας (self destructiveness). Η βία μπορεί να εμπεριέχει την επιθυμία για ένωση με το αντικείμενο, όπως η μητέρα (Glasser, 1985), ή το σώμα να γίνεται αντιληπτό ως ένα ξέχωρο αντικείμενο που βιώνεται απόν ή απειλητικά παρόν. Αυτές οι πράξεις έχουν συνδεθεί με δυσκολίες και διαταραχές στη λειτουργία της πρώιμης σχέσης με το αντικείμενο (Kernberg, 2004), με τις επιθέσεις στις συνδέσεις (Bion, 1962) ή με τη δυσκολία για σκέψη (Fonagy, 1995). Σε σύνδεση με τα παραπάνω, ένα σημαντικό ποσοστό μελετών έχει ασχοληθεί με τις μορφές που μπορεί να πάρει η πρώιμη σχέση μητέρας-παιδιού, μια περιοχή εμφάνισης έντονων συναισθηματικών διακυμάνσεων που εμπεριέχει τον κίνδυνο συγχώνευσης και δυσκολίας στην διαφοροποίηση του παιδιού από το αντικείμενο. Μεγάλης σημασίας στην παραπάνω περιγραφόμενη συνθήκη είναι η λειτουργία του πατέρα, ενός αντικειμένου που δεν έρχεται μόνο από έξω, αλλά υποθέτουμε ότι υπάρχει και μέσα στη σκέψη και τις φαντασιώσεις της μητέρας. Ταυτόχρονα, η πατρική λειτουργία συνδράμει στον αποχωρισμό του παιδιού

από τη μητέρα, απορροφώντας την επιθετικότητα που εκλύεται από το παιδί εξαιτίας της απώλειάς της.

Με αφετηρία τα παραπάνω, μέσα από την παρούσα εργασία θα γίνει η προσπάθεια να αναπτυχθούν και να συνδεθούν, βάσει της ψυχαναλυτικής προσέγγισης, η έννοια της βίας και της αυτοκαταστροφικότητας, ο ρόλος της πατρικής λειτουργίας ως ένα τρίτο αντικείμενο απέναντι στη δυάδα μητέρας-βρέφους, καθώς και η μελέτη των φαινομένων που σχετίζονται με την απουσία του πατέρα και πώς αυτή συνδέεται ειδικότερα με την βία και την αυτοκαταστροφικότητα σε αυτούς τους ασθενείς.

Abstract

The attempt to understand patients whose behavior is characterized by violent acts and self-destructiveness is the product of an ongoing psychiatric and psychoanalytic study by several authors (Perelberg, 1999, Campbell, 1995). Violence in these patients is often encountered through acting out, but also of turning these actions towards themselves. The definition of violence, as founded mainly in Glasser's work (Glasser, 1979) describes it as "the intentional infliction of bodily harm on another person" (Perelberg, 1999, p.2) with the author giving an additional dimension to this violence, approaching it through the prism of self destructiveness. Violence can involve the desire for union with the object, such as the mother (Glasser, 1985) or the body being perceived as a separate object that is experienced absent or threateningly present. These acts have been associated with difficulties and disturbances in the functioning of the early relation to the object (Kernberg, 2004), attacks on linkings (Bion, 1962) or difficulty in thinking (Fonagy, 1995). Considering the above, a significant amount of studies have dealt with the shapes that the early

mother-infant relationship can take, an area of occurrence of emotional fluctuations that carry the risk of merging and difficulty in differentiating the infant from the object. Of great importance, in the condition described above, is the paternal function, an object that does not only come from the outside but we assume that it exists in the mother's thought and fantasies, having the father at the same time helping the child to separate from the mother, absorbing the aggression released by the child due to her loss.

Driven by what is written above, an attempt will be made through this paper based on the psychoanalytic approach of the concept of violence and self destructiveness, to develop and connect the role of the paternal function as a third object towards the mother-infant couple as well as the phenomena related to the absence of the father and how it is particularly associated with violence and self-destructiveness in these patients.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η βία ως εκτονωτική πράξη δεν είναι κάτι άγνωστο στην ψυχανάλυση. Ο τρόπος θέασης και προσέγγισής της, η δυνατότητα μέσα από την οποία μπορεί κάποιος να σκεφτεί επί της βίας μέσα από την ψυχαναλυτική θεωρία και πράξη, την τοποθετεί σε ένα σημαντικό πλαίσιο παρατήρησης των αντιδράσεων εκείνων των ασθενών και θεραπευόμενων, στων οποίων τη συμπεριφορά και τα συναισθήματα εμφανίζεται για να προσδώσει ένα νόημα στον θεραπευτή-παρατηρητή: τον ήχο και την εικόνα μιας δυσκολίας εξεύρεσης νοήματος από την πλευρά του ασθενή που προσφεύγει στο *πράττειν*, αποφεύγοντας ίσως άλλες δυναμικές διαδικασίες.

Η βία συνοδεύεται πάντα από ένα αρνητικό πρόσημο, καθιστώντας την εξαρχής ως μια συνθήκη *αυτή καθαυτή*, κάτι έντονο και, σε στιγμές, αδιαπέραστο, ένα σοκ ενίοτε, που δυσκολεύει αυτόν που τη φέρνει στην επιφάνεια, αλλά και αυτόν που τη δέχεται ή είναι μάρτυρας σε αυτήν, να παρατηρήσει, να πάρει μια απόσταση, διερωτόμενος ως προς τι αυτή η βία; Τι εκλύεται και από τι διακατέχεται το άτομο εκείνη τη στιγμή; Τι εξυπηρετεί η πράξη και η ορμή της; Τι σημαίνει και τι δείχνει, αλλά και τι «φωνάζει» ή εξ-ομολογεί το άτομο εκείνη τη στιγμή *δια της βίας*; Τα παραπάνω παίρνουν μίαν άλλη διάσταση στον χώρο της ψυχανάλυσης και της ψυχαναλυτικής θεραπείας.

Σημασιολογικά και ετυμολογικά, η βία αφορά την δύναμη, τον εξαναγκασμό και ταυτόχρονα την πίεση, την ώθηση (ή και την εξ-ώθηση) αλλά και την οργή. Επίσης, αναφέρεται πως η ρίζα της λέξης προέρχεται από το «ις» που σημαίνει μως, ζωτικότητα, ισχύς (Μπαζαρίδης, 2007, σελ. 120)¹.

¹ Η Βία συναντάται και στην Ελληνική μυθολογία. Αναφέρεται στη *Θεογονία* του Ησίοδου ως κόρη του Παλλάντος και της Στυγός. Η Βία ήταν επίσης αδερφή του Κράτους, του Ζήλου και της Νίκης, που αναφέρονται και ως θεράποντες του Δια, στο πλευρό του οποίου είχαν πολεμήσει στην Τιτανομαχία (Kerenyi, 1980).

Τα παραπάνω αποκτούν μια χρησιμότητα στην κατανόηση της εμφάνισης και παρουσίας της βίας συνήθως, αλλά όχι κατ' αποκλειστικότητα, σε άτομα που φέρουν σοβαρή ψυχοπαθολογία και τα οποία προσφεύγουν στην αναζήτηση βοήθειας και θεραπευτικής υποστήριξης. Οι υφές και τα χαρακτηριστικά της βίας θα μπορούσαν να οδηγήσουν τον θεραπευτή κοντά σε μια σύλληψη και ανάγνωση των ελλειμμάτων αυτών των ατόμων. Ελλείμματα που εμποδίζουν τα άτομα να επικοινωνήσουν, απαιτώντας, θα λέγαμε, παράλληλα από τον θεραπευτή να δει το αρνητικό, κάτι που δεν είναι δυνατόν να σχηματιστεί και να εκφραστεί μέσω μιας υγιούς οδού.

Ακολουθώντας τα παραπάνω, θα πρέπει σε αυτό το σημείο της εισαγωγής στην παρούσα εργασία να προσθέσουμε πως η βία συνδέεται με την επιθετικότητα. Θα μπορούσαμε να πούμε, ως ένα σημείο ακρίβειας, πως η βία είναι έκφραση της επιθετικότητας.

Η επιθετικότητα έχει απασχολήσει την ψυχανάλυση από τις απαρχές της, με ένα σημαντικό εύρος μελετών να αναφέρονται σε αυτήν μέσα από την σκοπιά των φαντασιώσεων (Perelberg, 1999). Μια ρήση του Freud είναι πως «το υποκείμενο και το αντικείμενο γεννιούνται μέσα από έναν ορυμαγδό βίας» (αναφέρεται από τον Μπαζαρίδη, 2007, σελ. 122). Η επιθετικότητα έρχεται να εκφράσει συναισθήματα και φαντασιώσεις, εσώτερες συγκρούσεις τις οποίες το υποκείμενο καλείται να διαχειριστεί. Στη ρίψη πιάτων από το παράθυρο του μικρού Χανς στη διάσημη μελέτη περίπτωσης του Freud ή στην ξαφνική διακοπή της θεραπευτικής διαδικασίας μετά από κάποια ερμηνεία του θεραπευτή, συναντάται μια επίθεση, η οποία υπαγορεύει την επιπλέον μελέτη του υποκειμένου σε σχέση με την αιτιότητα αυτής της συμπεριφοράς.

Τα τελευταία χρόνια, οι κλινικοί έρχονται σε επαφή όλο και συχνότερα με ασθενείς στους οποίους η επιθετικότητα και η βία δεν παραμένουν σε ένα

φαντασιωτικό επίπεδο, κατακλύζοντας και τον εξωτερικό κόσμο του υποκειμένου μέσα από βίαιες και επιθετικές πράξεις κατά του εαυτού αλλά και των άλλων. Αυτοί οι ασθενείς, καθώς και οι εκφάνσεις της παθολογίας τους, θέτουν την αντιμετώπιση των δυσκολιών τους, της βίας και της επιθετικότητας συνεχώς κάτω από ένα νέο πρίσμα ψυχαναλυτικής μελέτης και θεραπείας, δίνοντας βαρύτητα όχι μόνο στη συνέπεια του πράττειν, αλλά και στο νόημα που έχει αυτό, στη σημασία των αναπαραστάσεων του αντικειμένου μέσα στον ψυχισμό του ατόμου, καθώς και της σχέσης που έχουν με αυτά. Η ορμή, η επαναληπτικότητα και το χρονικό εύρος της επιθετικότητας αυτών των ασθενών απαιτούν μια ειδικότερη ματιά πάνω στην έννοια της βίας και της ψυχικής της χρησιμότητας για το άτομο που την εκφράζει, καθώς και για τα παθολογικά του ευρήματα.

Για τις σύνθετες μορφές ψυχοπαθολογίας που συναντούνται πλέον, η ψυχανάλυση καλείται να σκεφτεί διαφορετικά για τη βία και τους τρόπους μέσα από τους οποίους επεξηγείται. Συγκεκριμένα, όπως προαναφέραμε, ο ορισμός που συναντάται για τη βία περιγράφει πως αυτή είναι η πρόκληση σωματικής βλάβης σε άλλο άτομο με πρόθεση (Glasser, 1979). Σε πιο σύγχρονες προσεγγίσεις, συναντούμε συγγραφείς, όπως η Perelberg, που εξελίσσουν αυτόν τον ορισμό προτείνοντας πως απαιτείται μια διεξοδικότερη μελέτη που θέτει σε παρατήρηση και τη χρήση του σώματος στην βία, ως μια συμπερίληψη της *παραβίασης του σωματικού ορίου* (Perelberg, 1999), ενώ ο Glasser μεταγενέστερα από τον αρχικό του ορισμό για τη βία (1985), αναπτύσσει περαιτέρω την σκέψη του περιγράφοντας την ύπαρξη ενός «βασικού τμήματος που εμπεριέχει μια έντονη επιθυμία για αδιάλυτη ένωση με το αντικείμενο (κατά κανόνα με την μητέρα), αφήνοντας το άτομο την ίδια στιγμή με έναν φόβο συγχώνευσης και αφανισμού» (Glasser, 1985, σελ.9). Με αυτήν την προσθήκη επεκτείνεται η μελέτη της βίας σε συσχετισμό με το αντικείμενο, μια

περιοχή μελέτης που συμβάλλει σημαντικά πλέον στην κατανόηση αυτών των ασθενών και των εκδραματίσεών τους. Όπως ήδη αναφέραμε, η βία σε αυτούς τους ασθενείς συναντάται συχνά μέσα από πράξεις εκτόνωσης (acting), αλλά και στροφής των πράξεών τους απέναντι στον εαυτό. Σε αυτό το σημείο μπορούμε να εισάγουμε μια επιπρόσθετη προσέγγιση όπως αυτή που δίνεται από συγγραφείς όπως η Perelberg και ο Campbell, ο οποίος, έχοντας ασχοληθεί εκτενώς με την θεραπεία αυτοκτονικών ασθενών, δίνει μια επιπλέον διάσταση σε αυτήν, προσεγγίζοντάς την μέσα από το πρίσμα της αυτοκαταστροφικότητας (self destructiveness). Στην αυτοκαταστροφικότητα το σώμα μπορεί να γίνεται αντιληπτό ως ένα ξέχωρο αντικείμενο που εμφανίζεται και βιώνεται ως διαρκώς απειλητικά παρόν ή που γίνεται μια προσπάθεια να ελεγχθεί μέσω των επιθέσεων αυτών (Campbell, 2010). Στην τελευταία περίπτωση που περιγράφεται, η απώλεια του αντικειμένου μοιάζει να παίζει σημαντικό ρόλο αφού το αντικείμενο δεν μπορεί να πενηθεί, με ενδεχόμενη εμφάνιση καταστροφικού άγχους το οποίο μπορεί να προέρχεται από βιώματα συγχωνευτικών συναισθημάτων ή και έλλειψη ανοχής στην απώλεια. Όπως αναφέρει ο Campbell, το σώμα είναι αυτό το οποίο αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο και ταυτίζεται με το απολεσθέν και μισητό αντικείμενο σε απόλυτο βαθμό (Campbell, 2010). Στα παραπάνω ενέχεται η συνήχηση μιας έντονης παρουσίας μέσα στον ψυχισμό του ατόμου, ενός αντικειμένου που το κατακλύζει, καθώς και η απουσία ή δυσκολία ύπαρξης ενός αντικειμένου που θα εμποδίσει αυτήν την διαταρακτική συγχώνευση βοηθώντας το άτομο να δημιουργήσει έναν δικό του χώρο διαφοροποίησης.

Η σημασία του αντικειμένου αναφορικά με την επιθετικότητα έχει απασχολήσει σε έναν σημαντικό βαθμό την ψυχαναλυτική μελέτη, εντός και εκτός του θεραπευτικού πλαισίου. Ο Campbell, όπως προαναφέρθηκε, μίλησε για το «μισητό

αντικείμενο» σε σχέση με την αυτοκαταστροφικότητα, καθώς και για την απώλεια αυτού ως γενεσιουργό ώση της επιθετικότητας προς τον εαυτό. Οι έννοιες του μίσους και της αγάπης για το αντικείμενο απασχόλησαν τον ιδρυτή της ψυχανάλυσης από την αρχή των θεωριών του για τον ανθρώπινο ψυχισμό. Ο Freud, ήδη από το 1915, είχε χαρακτηρίσει το μίσος (hate) ως μια λειτουργία του Εγώ που κατευθύνεται εναντίον ενός αντικειμένου, ως μια πάλη του Εγώ να διατηρεί και συντηρεί τον εαυτό του. Στο έργο του *Πένθος και Μελαγχολία* (1915) διατύπωσε τη σκέψη πως η ανάλυση της μελαγχολίας δείχνει πως το Εγώ μπορεί να στραφεί εναντίον του εαυτού του και να τον σκοτώσει, να φερθεί απέναντι του ως ένα αντικείμενο, μέσα από το πρίσμα μιας συνθήκης όπου το «εγώ κατακλύζεται από το αντικείμενο» (Perelberg, 1999, σελ.3). Αργότερα (1920), ο Freud θα μιλήσει για την ενόρμηση του θανάτου, θέτοντας προβληματισμούς για κινήσεις επιθετικών ενορμήσεων απέναντι στον εαυτό σε μια προσπάθεια, θα λέγαμε, *αντι-κίνησης* προς τον εξωτερικό κόσμο τη ζωή και την σκέψη, χαρακτηριζόμενη από επανάληψη. Αν και έχουν εκφραστεί επιφυλάξεις για την ενόρμηση του θανάτου (Stengel, 1984), αυτή η θεωρία του Freud εισήγαγε τη συνιστώσα της βίας στις εκφράσεις της ψυχικής ζωής του ατόμου. Η ενορμητική χροιά της βίας σπρώχνει το άτομο να δραστηριοποιήσει την ψυχική του ζωή, καθώς του είναι απαραίτητη εκείνες τις στιγμές για την ψυχική του επιβίωση αφού, πριν στραφεί κατά του εαυτού, προϋπάρχει μέσα στον ψυχισμό προτού πια «εκτραπεί με άπειρους τρόπους προς τα έξω» (Μπαζαρίδης, 2007, σελ.122).

Για την ψυχαναλυτική θεωρία, η επιθετικότητα παίζει ρόλο στον ψυχισμό του ατόμου από την αρχή της ζωής. Η Melanie Klein μέσα από τη δική της εμπειρία μελέτης του πρώιμου ψυχισμού στα παιδιά, και σε συνέχεια της θεωρίας που ανέπτυξε ο Freud, περιέγραψε την εμφάνιση ενός πρώιμου μηχανισμού άμυνας, αυτόν της εκτροπής της ενόρμησης του θανάτου (Segal, 1964). Η Melanie Klein

προσπάθησε να διερευνήσει και να μελετήσει τις επιθετικές τάσεις στις φαντασιώσεις και τον ψυχισμό του βρέφους από την αρχή της ζωής του, καθώς έρχεται αντιμέτωπο, σύμφωνα με την ίδια, με το άγχος που γεννά την ενόρμηση του θανάτου. Αυτή η προσπάθεια εκτροπής έρχεται μέσα από την χρήση της προβολής και από την «μεταστροφή του σε επιθετικότητα» (Segal, 1964, σελ. 57). Συγκεκριμένα: «το εγώ διχοτομείται και προβάλλει το μέρος του που περιέχει το ένστικτο² του θανάτου έξω στο πρωτογενές εξωτερικό αντικείμενο, τον μαστό.» (Segal, 1964, σελ.57). Το κακό αντικείμενο βιώνεται ως ένα διώκτης ο οποίος θα εισέλθει μέσα στο εγώ του υποκειμένου. Τούτη η ψυχική εμπειρία του βρέφους εντάσσεται στην αναπτυξιακή φάση που η Klein ονομάζει παρανοειδή-σχιζοειδή, έχοντας κυρίαρχο χαρακτηριστικό την ύπαρξη πρώιμων μηχανισμών όπως η σχάση, η προβολή και η προβλητική ταύτιση. Το πρωταρχικό αντικείμενο, κατά κανόνα η μητέρα, είναι σημαντικό να έχει τη δυνατότητα και την ικανότητα να επεξεργαστεί αυτές τις έντονες προβλητικές αντιδράσεις, να τις μεταβολίσει και να τις επιστρέψει σαν πρώτες σκέψεις.

Ο Bion προσέγγισε την έννοια της προβλητικής ταύτισης και από τη σκοπιά μιας πρώτης επικοινωνίας μητέρας-βρέφους (φυσιολογική προβλητική ταύτιση), ως ενός μέσου όπου πρώιμα συναισθήματα και άγχη του παιδιού θα περάσουν στην μητέρα προκαλώντας την να σκεφτεί, να προσπαθήσει να κατανοήσει και να αντέξει. Οι αισθητηριακές εκφράσεις και εντυπώσεις μπορούν τότε να επαναδιατυπωθούν ψυχικά, διαμορφώνοντας τις πρώτες σκέψεις. Αυτή η Λειτουργία-Άλφα, όπως την περιέγραψε ο Bion (1962), εκ μέρους της μητέρας μεταμορφώνει τα ανεπεξέργαστα παράγωγα του νου και τα στοιχεία των αισθήσεων, καθιστώντας τα κατάλληλα για επεξεργασία και σκέψη (Green, 1998). Η αδυναμία της μητέρας για την παραπάνω λειτουργία οδηγεί σε μια αδυναμία του *περιέχειν* (containing) και κατ' επέκταση σε

² Εδώ χρησιμοποιείται η λέξη ένστικτο αντί ενόρμησης, ακολουθώντας την επιλογή του μεταφραστή της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου της Segal.

αυτήν της απουσίας ονειροπόλησης (reverie) από την πλευρά της μητέρας (Bion, 1967), καθιστώντας δυσχερή την δημιουργία ενός ενδιάμεσου χώρου που θα γεμίσει με σκέψη (*σκέπτεσθαι*). «Αν η μητέρα δεν μπορεί να ανεχτεί αυτές τις προβολές, τότε το βρέφος τελικά καταλαμβάνεται από έναν ακατονόμαστο τρόμο» (Μανιαδάκης, 2007, σελ.4) περνώντας σε έντονες εκφορτίσεις που δεν μπορούν να νοηματοδοτηθούν.

Σε μια προσπάθεια επέκτασης της διάσημης ρήσης του Winnicott πως «δεν υπάρχει αυτό που λέμε μωρό, χωρίς τη μητέρα», θα μπορούσαμε να σκεφτούμε πως δεν υπάρχει αυτό που λέμε μωρό και μητέρα χωρίς τον πατέρα (Μαϊρόπουλος, 2019 σε *προσωπική επικοινωνία*). Ο Green ανατρέχοντας στον Bion (1962) αναφέρει αντίστοιχα πως δεν υπάρχει αυτό που περιγράφουμε ως σχέση μητέρας-παιδιού χωρίς τον πατέρα, επεξηγώντας πως η αναφορά αυτή αποτελεί μια υπενθύμιση του ρόλου του πατέρα (Green, 2012), με την έννοια μιας εξωτερικής φροντίδας και λειτουργίας που θα προσπαθήσει να διαφυλάξει τις σωστές συνθήκες φροντίδας, λειτουργώντας ταυτόχρονα και ως προστατευτικό ψυχικό πλέγμα ανάμεσα στις ισχυρές επιθυμίες ένωσης μεταξύ παιδιού και μητέρας, ενώ υπάρχει ταυτόχρονα και ως παρατηρητής της дуάδας. Η παρουσία του πατέρα -ή ευρύτερα, της πατρικής λειτουργίας (στην οποία θα αναφερθούμε εκτενώς στο δεύτερο κεφάλαιο)- είναι εξέχουσας σημασίας για την ύπαρξη ενός αντικειμένου που δεν έρχεται μόνο από έξω αλλά υποθέτουμε ότι προ-υπάρχει μέσα στη σκέψη και τις φαντασιώσεις της μητέρας.

Το ζήτημα του πατέρα, από τον Freud ο οποίος γράφει στο κείμενο του *Μωσής και Μονοθεϊσμός* (1939) πως

«αυτή η στροφή από την μητέρα στον πατέρα θέτει επιπλέον σημεία σε μία νίκη της πνευματικότητας επί του αισθησιασμού- κι αυτό είναι, μια πρόοδος στον πολιτισμό, από τη στιγμή όπου η μητρότητα αποδεικνύεται μέσα από τα στοιχεία

των αισθήσεων, ενόσω η πατρότητα είναι μια υπόθεση βασιζόμενη σε ένα συμπέρασμα και μια προϋπόθεση.» (Freud, 1939, σελ.114)

μέχρι τη σύγχρονη ψυχαναλυτική έρευνα, διατηρεί τον επίκαιρο χαρακτήρα του αναφορικά με τη συμβολή αυτού στις πρώιμες σχέσεις αντικειμένου και στον τρόπο που διαμορφώνεται ο ψυχισμός μέσα από αυτές. Συγγραφείς όπως οι Green και Kohon (2005) έχουν σημειώσει πως «η Μητέρα και το βρέφος μπορούν να υπάρξουν μόνο μέσα στο πλαίσιο ενός τρίτου προσώπου» (Green, Kohon, 2005, σελ. 92), με τον πατέρα να παίζει έναν ρόλο υπενθύμισης των απαγορεύσεων και συγκράτησης των συγχωνευτικών ώσεων εμπεριέχοντας την επιθετικότητα που εκλύεται από το παιδί εξαιτίας της απώλειας ενός άλλου αντικειμένου, με το να λέει συμβολικά και κυριολεκτικά «Όχι», χαράσσοντας ένα όριο στη συμβιωτική σχέση μητέρας-βρέφους. Αντίστοιχα για τον Loewald ο πατέρας δρα «σαν προστατευτικός παράγοντας απέναντι στην απειλή της καταβρόχθισης του αναδυόμενου εαυτού του παιδιού από την μητέρα» (Loewald, 1951, αναφέρεται από τον Μανιαδάκη, 2005, σελ.181). Ο Herzog, σε πιο σύγχρονες μελέτες, στέκεται στο παιχνίδι του πατέρα με το παιδί, το οποίο μπορεί

«να δημιουργήσει μια προστατευτική ασπίδα απέναντι στην τραυματογένεση, [...], όταν αυτό διεξάγεται με ασφάλεια από έναν αρκετά καλό πατέρα, παράλληλα με την αναγκαιότητα μιας αρκετά καλής μητέρας και μιας αρκετά καλής σχέσης πατέρα μητέρας» (Herzog, 2001, σελ.131)

δίνοντας έμφαση στην έννοια του τριγώνου και της τριαδικότητας στην εξέλιξη του ψυχισμού του παιδιού. Η σύλληψη αυτή παραπέμπει και στο Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα, που είναι ο θεμελιώδης άξονας των ψυχαναλυτικών εννοιολογήσεων (Kernberg, 1984).

Στην παρούσα εργασία, ακολουθώντας τα παραπάνω, θα γίνει η προσπάθεια να σταθούμε και να διερευνήσουμε ψυχαναλυτικά συγκεκριμένες περιοχές διερώτησης

αναφορικά με την βία, την επιθετικότητα και την αυτοκαταστροφικότητα, εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους οι πρώιμες σχέσεις με το αντικείμενο επηρεάζουν τον ψυχισμό ασθενών με χαρακτηριστικά βίαιης και αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς, πώς επηρεάζει τις σχέσεις με το αντικείμενο η παρουσία του πατέρα μέσα στον ψυχισμό της μητέρας, ποιες είναι οι επιπτώσεις της απουσίας του πατέρα ως αντικειμένου και της συνδεδεμένης με τον πατέρα πατρικής λειτουργίας (Fonagy & Target, 1995) στον ψυχισμό του ατόμου και στην εμφάνιση βίαιων και αυτοκαταστροφικών συμπεριφορών.

Σκοπός της εργασίας καθώς και του τρόπου που αυτή θα αναπτυχθεί δομικά είναι να προσεγγίσουμε τις παραπάνω προβληματικές βασιζόμενοι στα μέχρι σήμερα θεωρητικά ευρήματα, προσπαθώντας να αναπτύξουμε περαιτέρω με όχημα την ψυχαναλυτική σκέψη και προσέγγιση:

- i. την έννοια της βίας και της αυτοκαταστροφικότητας
- ii. την έννοια του πατέρα και της πατρικής λειτουργίας
- iii. και, τέλος, τη μελέτη των φαινομένων που σχετίζονται με την απουσία του πατέρα (φυσική και ψυχική) και πώς αυτή συνδέεται ειδικότερα με την βία και την αυτοκαταστροφικότητα καθώς και ποια ειδικά χαρακτηριστικά φέρουν αυτές.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στην συγκεκριμένη εργασία θα γίνει η προσπάθεια να μελετηθούν και να αναπτυχθούν οι έννοιες της βίας και της αυτοκαταστροφικότητας όπως αυτή μπορεί να οριστεί ψυχαναλυτικά μέσα από την διερεύνηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Μέσω αυτής της ανασκόπησης, θα προσεγγίσουμε τον ρόλο του πατέρα και τη σημασία της πατρικής λειτουργίας στην εμφάνιση βίαιων και αυτό-καταστροφικών συμπεριφορών, μελετώντας ταυτόχρονα τα παθολογικά χαρακτηριστικά της πρώιμης σχέσης με το αντικείμενο σε περιπτώσεις ασθενών που φέρουν έντονες διαταραχές. Με βάση τα παραπάνω η εργασία αυτή θα έχει τα χαρακτηριστικά εννοιολογικής έρευνας, καθώς θα επιχειρήσει να αναπτύξει σε βάθος το υπό διερεύνηση θέμα, προσεγγίζοντας το στο βιβλιογραφικό του πλαίσιο, χρησιμοποιώντας και σχετικές κλινικές βινιέτες *[Στην παρούσα έκδοση, για λόγους που αφορούν την πολιτική απορρήτου, ορισμένες κλινικές βινιέτες έχουν αφαιρεθεί. Σ.τ.Σ.]*

ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΥΠΟ ΜΕΛΕΤΗ ΘΕΜΑ

Η συγκεκριμένη εργασία θα προσπαθήσει να συνεισφέρει στην περαιτέρω διερεύνηση των κλινικών εκφάνσεων του τρόπου που σχετίζεται η απουσία του πατέρα με την βία και την αυτόκαταστροφικότητα, επιθυμώντας να συμβάλει στην βαθύτερη κατανόηση των φαινομένων που περιγράφονται και αναλύονται σε αυτήν. Ταυτόχρονα πρόθεση της εργασίας είναι να συμβάλει και στην ψυχοδυναμική κατανόηση ασθενών που φέρουν τέτοια χαρακτηριστικά στο πλαίσιο ψυχοδυναμικής ψυχοθεραπείας, σε μια προσπάθεια ταυτόχρονα να προσθέσει στη θεωρητική απαρτίωση του υπό μελέτη θέματος, γεγονός το οποίο ενδεχομένως θα είναι χρήσιμο

σε κλινικό επίπεδο, όπως σε ψυχοθεραπευτές που αντιμετωπίζουν ασθενείς με τα σχετικά προβλήματα.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

«Είμαι καλός στον Έρωτα
Είμαι καλός στο Μίσος
Στο ενδιάμεσο είναι που παγώνω»

Leonard Cohen

ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΑΤΑΣΤΡΟΦΙΚΟΤΗΤΑΣ

Θέσεις και Σκέψεις για την Βία και την Επιθετικότητα

Ο Freud αναφέρεται στην επιθετικότητα, ήδη από το 1900, στο κεφαλαιώδες βιβλίο του *Η Ερμηνεία των Ονείρων*. Το 1915 ο Freud θα επαναπροσεγγίσει την έννοια της επιθετικότητας στο κείμενό του *Ενορμήσεις και προορισμός των ενορμήσεων* και στη συνέχεια στο κλασικό του έργο *Πένθος και Μελαγχολία*, όπου αναφέρεται στη σύνδεση της βίας και της επιθετικότητας με το αντικείμενο. Ακολούθως, το 1920 η θεωρητική του συνεισφορά για τις ενορμήσεις της ζωής και του θανάτου, στο *Πέραν της αρχής της Ευχαρίστησης*, εισήγαγε την ψυχανάλυση σε ένα νέο έδαφος προβληματισμού και μελέτης των ενορμήσεων του υποκειμένου σε σχέση με τον ψυχισμό και με το περιβάλλον του. Έκτοτε η αντίληψη της επιθετικότητας έχει αποτελέσει σημείο μελέτης σημαντικών ψυχαναλυτών όπως η Klein (1932), ο Kernberg (2004) και άλλοι, προσεγγίζοντάς την είτε ως ενδογενή ενορμητική έκφραση είτε ως μια αντίδραση απέναντι σε ένα τραυματικό περιβάλλον κατά την παιδική ηλικία, ακολουθώντας τις σκέψεις του Ferenczi (1955) επί του θέματος του τραυματικού. Η έννοια της αντί-δρασης ως στοιχείο της επιθετικότητας

συνέχισε να απασχολεί την ψυχαναλυτική έρευνα και στη συνέχεια, με τον Winnicott να μιλάει για σφετερισμό (impingement) (1971) ως πρόξενο επιθετικότητας, ή τον Fonagy (1993) για μια άμυνα απέναντι σε απειλές κατά του ψυχολογικού εαυτού. Αντίστοιχα ο Kohut αναφέρει πως η επιθετικότητα σχετίζεται με την εμπειρία μιας ενσυναισθητικής αποτυχίας (Perelberg, 2009). Όπως βλέπουμε, αρκετές από τις πιο πάνω θεωρίες, προσεγγίζουν την επιθετικότητα ως μια πράξη αντίδρασης απέναντι σε συναισθήματα και ερεθίσματα που πλημμυρίζουν το άτομο.

Το πέρασμα σε κάποια πράξη βίας και επιθετικότητας αφορά δύο πόλους: αυτόν που κάνει την πράξη και τον αποδέκτη αυτής. Μέσα σε αυτήν τη διαδρομή περιλαμβάνεται μια κατάσταση όπου το υποκείμενο το οποίο πράττει τη βία διακατέχεται από έντονες ώσεις εκφόρτισης, από την έντονη εξωτερίκευση στοιχείων και ψυχικών φορτίων τα οποία δεν βρίσκουν άλλη οδό έκφρασης. Θα μπορούσαμε να πούμε «ότι η βία δεν είναι φαινόμενο μόνο δι-υποκειμενικό αλλά και ενδο-υποκειμενικό» (Αλεξανδρίδης, 2007, σελ.9). Το υποκείμενο βιώνει μια εσωτερική πίεση, όπου ψυχικώς οικονομικά δεν μπορεί να διοχετευτεί σε άλλες διόδους και εξαναγκάζεται να εξωτερικεύσει αυτήν τη βία που υφίσταται πρωτίστως ενδοψυχικά. Στους ασθενείς οι οποίοι χαρακτηρίζονται από έντονες διαταραχές, το πέρασμα στην πράξη και η επιθετικότητα έρχονται κάθε φορά να εκφράσουν στοιχεία του ψυχισμού και εννομήσεις οι οποίες ενεργοποιούνται από αμεταβόλιστες περιοχές συναισθημάτων, στιγμές τραύματος και καθηλώσεις οι οποίες «ξυπνάνε» από ένα ερέθισμα, ένα πλησίασμα του Άλλου σε κάτι ανεπεξέργαστο από το υποκείμενο, υπενθυμίζοντας πως υπάρχει μια «επικυριαρχία στον παρόντα χρόνο ενός παρελθόντος χρόνου, ο οποίος όμως είναι πάντοτε ενεργός ψυχικά» (Αλεξανδρίδης, 2007, σελ. 12). Το άτομο που περνάει στην πράξη, δηλαδή η βία που ασκεί, δεν

απευθύνεται μόνο στον Άλλο που υπάρχει εκεί έξω αλλά ταυτόχρονα στην παρουσία του Άλλου μέσα στον ψυχισμό, ως αντικείμενο.

Απέναντι σε τι αντιδρά όμως το υποκείμενο και ο ψυχικός του κόσμος; Σε τι ή σε ποιον επιτίθεται;

Η Βία και το Αντικείμενο

Ο Freud το 1915 περιγράφει στο *Πένθος και Μελαγχολία* τον σαδισμό που προκύπτει από τη ναρκισσιστική ταύτιση του υποκειμένου με το απολεσθέν αντικείμενο περιγράφοντας πως:

«Η ανάλυση της μελαγχολίας μάς διδάσκει ότι το εγώ σκοτώνει τον εαυτό του όταν, μέσω της επιστροφής της επένδυσης του αντικειμένου μεταχειρίζεται τον εαυτό του ως αντικείμενο [...]» (Freud, 1915, σελ.252).

Η Klein (1932) μέσα από την δική της μελέτη, αναφέρεται στα συνδεδεμένα με το αντικείμενο παρανοειδή άγχη που κατακλύζουν τον ψυχισμό του υποκειμένου. Στη συνέχεια, ο Bion θα αναφερθεί στην έννοια του *περιέχειν* από το αντικείμενο των ανεπεξέργαστων στοιχείων και της ονειροπόλησης (*reverie*), τονίζοντας πως αν ο ενήλικας, η μητέρα, δεν καταφέρει να είναι εκείνη πρώτα ένας φορέας σκέψης, ονειροπόλησης, επιτελώντας την λειτουργία «α», το παιδί δεν καταφέρνει να μεταβολίσει τα ανεπεξέργαστα στοιχεία «β» (Bion, 1962), πλημμυρίζοντας με άγχη και φόβο, αδύναμο να μπει στη διαδικασία της σκέψης, εκκενώνοντας μέσω παθολογικών μηχανισμών τη συναισθηματική του κατάσταση. Έτσι, το υποκείμενο μέσω των «επιθέσεων στις συνδέσεις» πραγματοποιεί καταστροφικές επιθέσεις σε ο,τι το συνδέει με τον Άλλο. Σε αυτήν την περίπτωση η επιθετικότητα πρέπει να ειδοωθεί και από την πλευρά του αντικειμένου, της μητέρας εν προκειμένω, η οποία αδυνατώντας να συγκρατήσει τα άγχη του βρέφους, τα προβάλλει σε αυτό

επιτρέποντας βίαια συναισθήματα να επιτεθούν και να καταστρέψουν τη δημιουργία της σκέψης (Stein, 2006), δίνοντας χώρο στα πιο πρωτόγονα κομμάτια του εαυτού.

Οι πρώιμες σχέσεις του ατόμου με τα γονεϊκά μορφοείδωλα φαίνεται να παίζουν έναν πολύ σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του εαυτού και στον τρόπο που αυτός, καθώς προσπαθεί να αναδυθεί, θα αποκτήσει τους κατάλληλους μηχανισμούς αντιμετώπισης έντονων συναισθημάτων άγχους. Ο Campbell αναφέρει πως η επιθετικότητα φέρει ένα χαρακτηριστικό αυτοσυντήρησης, που έχει σκοπό να εξοντώσει ή να απαρνηθεί ένα απειλητικό αντικείμενο, ενώ η σαδιστική επιθετικότητα, αντίστοιχα, έχει στόχο να ελέγξει ένα απειλητικό αντικείμενο επίσης (Campbell, 2010).

[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου]. Εκείνες τις πρώτες στιγμές, καθώς ο Σ. με έντονο τόνο στην φωνή και επιθετικότητα απευθυνόταν στο πρόσωπό μου, θυμάμαι να μπαίνω σε μια θέση φόβου και ακινητοποίησης, παρακολουθώντας κάποιες φορές με σκυμμένο κεφάλι τα πόδια μου, νιώθοντας ανίκανος να πω ή να σκεφτώ οτιδήποτε, καταφέρνοντας να ελέγξει την συνάντηση και την σκέψη μου. Αφού έφευγε, έπιανα τον εαυτό μου να αισθάνεται κόπωση σωματική και μια αίσθηση αβοηθησίας από το πλαίσιο και τους συναδέλφους. Ο Σ. κατάφερνε να προβάλλει στον θεραπευτή όλες εκείνες τις τραυματικές σχέσεις τις οποίες ο ίδιος είχε βιώσει ή βίωνε μέσα στο οικογενειακό του περιβάλλον. Η επίθεση, φραστική απέναντι μου, εξυπηρετούσε εκείνη την στιγμή για τον ίδιο μια επίθεση στη σύνδεση μαζί μου, κρατώντας σε απόσταση ένα αντικείμενο (εμένα και ό,τι αντιπροσώπευα στη μεταβίβαση), το οποίο του δημιουργούσε ένα έντονο άγχος παρείσφρησης. Την ίδια στιγμή όμως, ενόσω προσπαθούσα να αντέξω τις επιθέσεις του, ο Σ. διατηρούσε ένα βλέμμα σχεδόν παιδικό, στα όρια του βουρκώματος, και έτρεμε, αντικατοπτρίζοντας τον δικό του

εσωτερικό φόβο για κάποια δική μου επίθεση μέσω της παρουσίας μου και της επιθυμίας για υποστήριξη.

Στο παραπάνω κλινικό παράδειγμα μπορούμε να σταθούμε στην σκέψη πως «οι βίαιες και σαδιστικές επιθέσεις ενδέχεται να ενέχουν μια αμυντική λειτουργία, ώστε να προλαμβάνουν τις εισβολές μέσα στον ασθενή από ένα απειλητικό αντικείμενο» (Perelberg, 2008, σελ.4). Η επιθετικότητα του κύριου Σ. στο παραπάνω παράδειγμα ενέχει ταυτόχρονα και μια εναντίωση απέναντι στην παθητικότητα, εκείνη που νιώθει και βιώνει κάποιος απέναντι σε ένα παντοδύναμο και απειλητικό αντικείμενο. Ο Kohut (1972) μελέτησε την αλληλεπίδραση του ατόμου με το περιβάλλον του μιλώντας για την «ναρκισσιστική οργή», που ο ίδιος προσέγγισε ως μια επιθετικότητα που ήταν αποτέλεσμα γεγονότων στη ζωή του ατόμου. Όπως αναφέρει η Perelberg:

«Η επιθυμία σε αυτούς τους ασθενείς είναι να μετατρέψουν μια παθητική εμπειρία σε ενεργητική, ένας μηχανισμός ταύτισης με τον επιτιθέμενο, καταφέροντας έτσι να προκαλέσει στους άλλους αυτό από το οποίο ο ίδιος φοβάται ότι θα υπέφερε» (Perelberg, 1999, σελ.26).

Βία, Επιθετικότητα και Ενόρμηση Θανάτου

Οι πρώιμες σχέσεις του ατόμου με τα αντικείμενα επιτελούν μια σημαντική διεργασία διαμόρφωσης του ψυχικού οργάνου και των ψυχικών λειτουργιών αντιμετώπισης έντονων συναισθημάτων και άγχους. Η ικανότητα της μητέρας για ονειροπόληση και εμπερίεξη (containment) των πρώιμων φόβων του βρέφους παίζει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία ενός αλεξιδιαγερτικού (Freud, 1920) ψυχικού πλέγματος που προστατεύει το άτομο από έντονες διεγέρσεις και τραυματικές εμπειρίες. Η ύπαρξη μιας *αρκετά-καλής-μητέρας* (Winnicott, 1979) αλλά και μιας *αρκετάκαλής-σχέσης-μητέρας-πατέρα* (Herzog, 2001) αποτελούν για το παιδί εκείνο

το ασφαλές συναισθηματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο μπορούν να μεταβολίζονται αρχαϊκά άγχη και αρνητικές ενορμητικές δυνάμεις που εκλύονται από το βρέφος κατά τα πρώτα χρόνια ζωής του. Ταυτόχρονα, η ύπαρξη ενός ασφαλούς περιβάλλοντος, καθώς και πρώιμων σχέσεων που μπορούν να μεταβολίζουν ανεπεξέργαστα στοιχεία, επιτρέπουν δυναμικές κινήσεις και την έκλυση μιας επενδυτικής ενέργειας του παιδιού προς τους Άλλους, προς τα σημαντικά αντικείμενα και τον εξωτερικό κόσμο.

Ο Freud το 1920, στο κείμενο του *Πέρα από την Αρχή της Ευχαρίστησης*, προσπάθησε να κατανοήσει και περιγράψει εκείνη τη συνθήκη όπου το άτομο βιώνει μέσω τραυματικών εμπειριών τη ρήξη του αλεξιερθετιστικού ψυχικού πλέγματος, δεσμεύοντας μεγάλα ποσοστά αντιεπενδυτικής ενέργειας εσωτερικά με σκοπό να αντέξει τις έξωθεν τραυματικές διεγέρσεις:

«Δημιουργείται μια τεράστια ‘αντεπένδυση’, για χάρη της οποίας αποδυναμώνονται τα άλλα ψυχικά συστήματα, με αποτέλεσμα να προκαλείται μια εκτεταμένη παράλυση ή υποβάθμιση της λοιπής ψυχικής δραστηριότητας [...] όσο χαμηλότερη είναι η επένδυση του συστήματος, τόσο λιγότερο είναι ικανό για την πρόσληψη της εισρέουσας ενέργειας, άρα τόσο βιαιότερες θα πρέπει να είναι οι συνέπειες μιας παρόμοιας ρήξης στην αλεξιερθετιστική προστασία» (Freud, 1920, σελ. 53, υπογράμμιση στο κείμενο από εμένα).

Η δέσμευση αυτή, αρνητικής ψυχικής ενέργειας από το άτομο, φαίνεται να έχει μια λειτουργία απόσυρσης από το αντικείμενο και τον δεσμό, παύοντας εκείνη την στιγμή τις επενδύσεις στον εξωτερικό κόσμο. Η βία φαίνεται να είναι η προσπάθεια εκ μέρους του υποκειμένου να εξαλείψει μια αφόρητη ψυχική εμπειρία (Perelberg, 2009).

Ο κύριος X., ένας άνδρας τριάντα δύο ετών, περιέγραψε σε μια από τις συνεδρίες μας πως σε μικρή ηλικία, περίπου στα χρόνια του δημοτικού, όταν έκανε

φασαρία ένα μεσημέρι με την αδερφή του με αποτέλεσμα να ξυπνήσουν τον πατέρα τους, εκείνος, αφού σηκώθηκε θυμωμένος, τον χτύπησε με τις παλάμες των χεριών του ταυτόχρονα και στα δύο αυτιά, ενόσω η αδερφή του έτρεξε μακριά και η μητέρα τους απλώς παρακολούθησε την σκηνή από την κουζίνα. «Καθώς πήγα να του ξεφύγω, έριξα μια πιατέλα κάτω, αυτή έσπασε και κόπηκα στο πόδι μου σε ένα σημείο. Έτρεξε αίμα. Θυμάμαι πως τα έχασα, θύμωσα τόσο πολύ, το μυαλό μου σταμάτησε· υπήρχε βουητό στο κεφάλι μου. Έτρεξα και βγήκα έξω από το σπίτι, πήγα και έσπασα έναν από τους καθρέπτες της μηχανής του πατέρα μου. Έκανα κάποια κοψίματα στο χέρι μου με αυτόν καθώς τον έσπασα, αλλά δεν ένιωθα εκείνη την στιγμή». Στην περιγραφή του X. για εκείνη την στιγμή εμφανίζεται η βία από το έξωθεν περιβάλλον και το αντικείμενο, ενώ ο ίδιος σε μια προσπάθεια ψυχικής επιβίωσης και τρόμου (το αίμα που έτρεξε, το βουητό στα αυτιά, ο ψυχικός αποπροσανατολισμός), καταφεύγει στο σπάσιμο της μηχανής του πατέρα. Ίσως με τη βία εκείνη την στιγμή να εκφράζεται μια δυνατότητα να καταστρέψει το εσωτερικό αντικείμενο (Μπαζαρίδης, 2007).

Η βία εμφανίζεται μέσα από την ώση της ενόρμησης που συνδέεται με την αδυναμία ή την αναξιοπιστία του αντικειμένου εκείνη την στιγμή. Ο A. Green στο έργο του για το Αρνητικό, ανέπτυξε περεταίρω τη θεωρία του Freud για τις ενορμήσεις ζωής και θανάτου, περιγράφοντας πως η διαφοροποίηση αυτού του δίπολου έγκειται στο χαρακτηριστικό της επένδυσης και από-επένδυσης που μπορεί να πάρουν αντίστοιχα. Η ενόρμηση για ζωή συνδέεται με τη συνάντηση με το αντικείμενο και τον εξωτερικό κόσμο, μια πηγή ενέργειας που στρέφεται προς την δημιουργία δεσμών. Αντίθετα, η ενόρμηση του θανάτου συνεπάγεται μια διαδικασία από-επένδυσης από το αντικείμενο και των συναισθηματικών του παραγώγων. Η συμπαρουσία μέσα στον ανθρώπινο ψυχισμό των δυο εσωτερικών δυνάμεων, του

Έρωτα και του Θανάτου (Eros/Thanatos), όπως τις περιέγραψε ο Freud, αφορά κάποιες φορές την λεπτή ισορροπία ανάμεσα στις λιβιδινικές επενδύσεις και την αυτοκαταστροφικότητα. Αν υπάρχει ανισορροπία, σύμφωνα με τον Loewald (1969), αυτή ενδέχεται να έχει τις ρίζες της στα πρώιμα στάδια της ψυχικής ανάπτυξης, στην προ-οιδιποδειακή περίοδο και τη διαμόρφωση του Υπερεγώ (Pereberg, 1999), καθώς και στις αμοιβαίες προβλητικές ταυτίσεις μέσα στη δυάδα βρέφους-μητέρας.

Ο Freud περιέγραψε την συνθήκη από-επένδυσης μιλώντας για *αντεπενδύσεις* προς το αντικείμενο, ενώ ο Green μεταγενέστερα περιγράφει την έννοια της από-αντικειμενοποίησης (disobjectalization) και της από-αντικειμενοποιούσας λειτουργίας (disobjectalising function), η οποία έρχεται να απομακρύνει το αντικείμενο, την επένδυση σε αυτό, ενδεχομένως μετατρέποντας την σε μια «από-αντικειμενοποιούσα βία, η οποία καταδεικνύει αφενός την αδυναμία του υποκειμένου να ταυτιστεί με το αντικείμενο και αφετέρου την επιθυμία ψυχικού αφανισμού του αντικειμένου» (Μπαζαρίδης, 2007, σελ. 123). Το πέρασμα στην πράξη και η επιθετικότητα αναδύονται στη θέση αυτού που θα έπρεπε να είναι σκέψη. Αντί του σκέπτεσθαι και του νοήματος, μέσω της βίας εμφανίζεται ένα σταμάτημα, ένα σημείο *μη χρόνου και μη χώρου*.

Στους ασθενείς όπως ο Χ. που περιγράφηκε παραπάνω η επιθετικότητα και η βία έχουν μια χρησιμότητα αυτοσυντήρησης. Η επίθεση και η εκφόρτιση συνέβη στο ίδιο το σώμα, σε μια συνθήκη απομάκρυνσης από το κατειλημμένο από το απειλητικό αντικείμενο ψυχισμό.

Η Επιθετικότητα και το Σώμα

Το Σώμα αποτελεί την πρωταρχική πηγή ερεθισμάτων και έκφρασης. Αποτελεί έναν καμβά όπου πάνω του θα εγγραφούν τα πρώτα κιναισθητικά στοιχεία, ενώ μέσω

αυτού θα βιωθούν οι πρώτες συγκινήσεις. Το βρέφος «μιλά» με τις κινήσεις του, αντιδρά και ανταποκρίνεται στα εξωτερικά ερεθίσματα, συγκεντρώνει και αποθηκεύει ψηφίδες απολαύσεων ή στερήσεων. Τα όρια του σώματος αποτελούν και τα όρια του ανάμεσα στο μέσα με το έξω, κτήση ατομική που διαφοροποιείται από αυτή του άλλου. «Το εγώ είναι καταρχάς και κυρίως ένα σωματικό-Εγώ» (Freud, 1923, σελ.26). Το σώμα δεν συγκρατεί μόνο τα όργανα του ατόμου, αλλά επιτελεί και μια λειτουργία συγκράτησης του ψυχισμού (Anzieu, 1974). Μέσω αυτού το βρέφος βιώνει δύο ταυτόχρονες λειτουργίες και εμπειρίες από το πρωταρχικό αντικείμενο, την μητέρα, η οποία θα συγκρατήσει σωματικά το βρέφος στην αγκαλιά της, προσφέροντας ένα holding όπως το ανέπτυξε ο Winnicott, αλλά θα συγκρατήσει μέσω αυτής της κίνησης-φροντίδας και τον ψυχισμό του βρέφους, προσφέροντας μια εμπειρία ασφάλειας, ενδυναμώνοντας τους ψυχικούς και συναισθηματικούς «μύες» του ατόμου. Όπως αναφέρει η Bick, το δέρμα επιτελεί μια εμπεριέχουσα λειτουργία. (Bick, 1968). Μέσα από αυτήν την διαδικασία η μητέρα «δανείζει» το δικό της εγώ στο μωρό, βοηθώντας το να «συναρμολογήσει με ένα σημαίνοντα τρόπο την αποδιοργανωμένη αισθητηριακή του εμπειρία» (Μανωλόπουλος, 2010, σελ.14). «Το βλέμμα και η δέρμα-με-δέρμα επαφή είναι απολύτως κρίσιμη στην αρχή της ζωής, για να στηρίξει τις πρώιμες σωματικές εμπειρίες και να δημιουργήσει τον σωματικό εαυτό» (Μανωλόπουλος, 2016, σελ.14).

Τα όρια μεταξύ βρέφους και μητέρας σε εκείνη την πρώιμη περίοδο είναι δυσδιάκριτα. Τα έντονα ερεθίσματα και η μη διαφοροποίηση του σωματικού ορίου, καθώς και η μη ικανότητα της μητέρας και του πατέρα να εμπεριέξουν τα άγχη που εκβάλλονται μέσω του σώματος στον εξωτερικό κόσμο ενδέχεται να συμβάλλουν στην υπερχείλιση του ψυχισμού από αρχαϊκά άγχη, και στην δημιουργία τραυματικών

εμπειριών που εγγράφονται ψυχικά και σωματικά, και αφορούν τον κίνδυνο συγχώνευσης με τη μητέρα.

Σε περιπτώσεις ασθενών με έντονες διαταραχές, η χρήση του σώματος μέσω της βίας τα τελευταία χρόνια είναι όλο και πιο συχνή. Στις περιπτώσεις αυτές, το σώμα τους χρησιμοποιείται ως μια πηγή ναρκισσιστικής αναδίπλωσης μέσω εκφορτιστικών πράξεων στην σωματική περιοχή. Πρόκειται για μια επιθετικότητα και βία ένσαρκη, θέλοντας να αντιμετωπίσει εκείνες τις στιγμές την ανάδυση πρώιμων τραυμάτων και ψυχικών καθηλώσεων. Η έλλειψη νοηματοδότησης και σκέψης αντικαθίσταται από τον σωματικό καμβά. «Εκεί όπου ένας ασθενής δεν μπορεί εύκολα να συλλάβει ένα αντικείμενο σε ψυχολογικό επίπεδο, μπορεί να αναζητήσει ταυτίσεις ή να δημιουργήσει αναπαραστάσεις ψυχικών επιπέδων εμπειρίας μέσω του σώματος» (Fonagy & Target, 1995, σελ.60).

Ο κύριος Δ. εμφάνιζε συχνές αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές, κυρίως μέσω χρήσης αλκοόλ και ναρκωτικών ουσιών κατά τις περιόδους εκείνες όπου ένιωθε ένα αντικείμενο αρκετά απόν ή τόσο κοντά που του δημιουργούσε τρόμο. «Κάποια στιγμή ζήτησα από τους γονείς μου να πάω να καθαρίσω, αν είναι, από τις ουσίες. Η μάνα μου είπε να πάω και ο πατέρας μου απλά μου έδωσε τα χρήματα για το εισιτήριο. Πήρα το λεωφορείο και όταν έφτασα στην πόλη, έφυγα και πήγα αμέσως να βρω ναρκωτικά. Τα ξόδεψα όλα και κατέληξα σε ένα πάρκο όπου προκάλεσα άλλους δυο τύπους που πέρναγαν τυχαία. Με έδειραν άσχημα, με χτύπησαν παντού, λέγοντας πως είμαι πρεζάκι, ενώ αιμορραγούσα και πόναγα». Στην αναρώτησή μου γιατί δεν σκέφτηκε να επικοινωνήσει με κάποιον από τους γονείς του -οι οποίοι ήταν χωρισμένοι-, είπε πως δεν του πέρασε από το μυαλό, ενώ μετά σκεφτόταν πως «καλά να πάθω». Περιπλανήθηκε στην πόλη τραυματισμένος ώσπου προσφέρθηκε μια γυναίκα που τον είδε να τον φιλοξενήσει για λίγο, να τον φροντίσει αρχικά και να

ειδοποιήσει τους δικούς του. Το αντικείμενο στην περίπτωση του Δ. έπρεπε να ξαναβρεθεί δια μέσου της βίας και της αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς. Ταυτόχρονα, σκεπτόμαστε πως το απόν και σκληρό αντικείμενο (η μητέρα και ο πατέρας μαζί) έχουν ενδοβληθεί στον ψυχισμό και ο Δ. με αυτήν την συμπεριφορά προσπαθεί να το τιμωρήσει και να εκφορτίσει την επιθετικότητά του προς αυτό, μέσω του εαυτού. Η βία που προκάλεσε στον εαυτό του ο Δ. είναι βία που ενδεχομένως κατευθυνόταν και στα εσωτερικευμένα αντικείμενα. Οι ουσίες αποτελούσαν κι αυτές μια επίθεση στην ψυχική λειτουργία και στον πόνο που αυτή ενείχε, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως ένα βίαιο νηπενθές.

Η βία στους ασθενείς που παρουσιάζουν έντονες αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές εμφανίζεται πολλές φορές ως μια λύση για την απελευθέρωση του εαυτού από τον άλλο, καταστρέφοντας τον άλλο μέσα στον εαυτό (Fonagy & Target, 1995). Το σώμα παίρνει τη θέση του αντικειμένου. Σύμφωνα με τον Campbell (1995) «το αυτοκτονικό άτομο έχει αποσυρθεί από τους άλλους για χάρη της επένδυσης (cathexis) στο δικό του σώμα, έτσι ώστε τα πρώιμα άγχη αφανισμού να βιώνονται σε σχέση με το σώμα, το οποίο έχει ταυτιστεί με το καταβροχθιστικό ή εγκαταλείπον αντικείμενο» (Campbell, 1995, σελ.174). Σε αυτές τις περιπτώσεις τραυματισμένων ψυχισμών, το σώμα μπορεί να γίνεται φορέας ολοκληρωτικών λύσεων του δεσμού με το αντικείμενο ή ολοκληρωτικής ένωσης με αυτό. Κάθε άτομο είναι «πλάσμα της επιθυμίας του πρωταρχικού αντικειμένου και της εμπειρίας χωρισμού από αυτό» (Μανωλόπουλος, 2016, σελ.12)

Η Βία και η αδυναμία για Ψυχοποίηση

Στη βία και επιθετικότητα που συναντάται στις ομάδες ασθενών με δύσκολες διαταραχές βαρύνουσα σημασία φαίνεται να έχει η παρουσία του εξωτερικού

αντικείμενου. Αν το αντικείμενο (όπου αυτό μπορεί να είναι η δυάδα πατέρα-μητέρα και η σχέση τους) δεν είναι σε θέση ή δεν καταφέρει να επιτελέσει μια λειτουργία κρατήματος, το παιδί δεν μπορεί να κατακτήσει έναν επαρκή διαχωρισμό εαυτού και αντικείμενου, καθώς και των αναπαραστάσεων τους. Η ψυχική του πραγματικότητα καθιλώνεται σε μια διάσταση όπου τα πρόσωπα, τα πράγματα παρουσιάζονται και είναι αυτό που δείχνουν και μόνο, με χαρακτηριστικά συγκεκριμενιστικής (concrete) σκέψης, με εναλλαγές «καλού» και «κακού» αντικείμενου, μια συναισθηματική αντίληψη που συναντάται στα παιδιά με οριακή διαταραχή προσωπικότητας, καθώς και μετέπειτα στην ενήλικη ζωή τους (Fonagy, 1995). Υποστηρίζεται πως «οι αναπτυξιακές διαταραχές στην προσωπικότητα αναδύονται από την αποτυχία του παιδιού να βρει την εικόνα του μυαλού του, την εμπειρία του εαυτού του ως έναν στοχαστή σκέψεων, ως έναν φορέα ιδεών, δέκτη αισθημάτων, μέσα στο μυαλό του φροντιστή του» (Fonagy & Target, 1998, σελ.92).

Το αντικείμενο πρέπει να είναι ο πρώτος φορέας ψυχοποίησης³. Στις περιπτώσεις που το αντικείμενο:

«δεν μπορεί να ανεχτεί [...] τις προβολές, τότε το βρέφος τελικά καταλαμβάνεται από έναν ακατονόμαστο τρόμο, ένα τρόμο

³ Η απαρχή της έννοιας της ψυχοποίησης μπορεί να εντοπιστεί στην θεωρία που ανέπτυξε ο W. Bion για την σκέψη, περιγράφοντας μια λειτουργία όμοια μιας διαισθητικής κατανόησης του εαυτού του ατόμου και του άλλου (Bion, 1957). Στην σύγχρονη ψυχαναλυτική πρακτική, η ψυχοποίηση (mentalization) περιγράφηκε και αναλύθηκε διεξοδικά από τους Fonagy, Bateman και Target, περιγράφοντας την διαδικασία ως την δυνατότητα να λαμβάνει το άτομο υπόψιν τη δίκη του ψυχική κατάσταση αλλά και του άλλου (Bateman & Fonagy, 2013), να αναπτύσσει το άτομο μια αίσθηση υπόθεσης ή αναρώτησης, κατακτώντας την ικανότητα για συμβολοποίηση και κατ'επέκταση τους τρόπους να συλλαμβάνει συνειδητές και ασυνειδητές ψυχικές καταστάσεις του εαυτού του αλλά και του άλλου, να μπορεί να ψυχοποιεί (Fonagy, 1991). Η έννοια αυτή χρησιμοποιείται και σε αντιδιαστολή με τις δυσκολίες στην σκέψη και την φαντασίωση από άλλους ψυχαναλυτές όπως ο P. Marty. Για τον Marty η ψυχοποίηση έχει τις βάσεις της στις οικονομικές υποθέσεις που παρέθεσε ο Freud στο *Πέρα από την Αρχή της Ευχαρίστησης* (1920), περιγράφοντας εκείνες τις υπερβολικές διεγέρσεις που μπορεί να οδηγήσουν σε τραυματικές καταστάσεις. Σύμφωνα με τον Marty, οι διεγέρσεις αυτές όταν πυροδοτούνται βρίσκουν τρεις τρόπους έκφρασης: α) αυτόν της ψυχικής επεξεργασίας β) αυτόν της συμπεριφοράς και γ) αυτόν του σώματος. Η ψυχοποίηση, όπως την αναλύει ο Marty, αφορά την επεξεργασία των αναπαραστάσεων από το υποκείμενο, μέσα από την δυνατότητα που αυτό μπορεί να έχει, συνδέοντας τις ενορμητικές διεγέρσεις μέσα από τους δικούς του συνειρμούς και αναπαραστάσεις (Smadja, Szewc, 2001).

απογυμνωμένο από οποιοδήποτε νόημα που θα τον καθιστούσε στοιχειωδώς ανεκτό. Στην περίπτωση αυτή, αν στη θέση του βρέφους τοποθετήσουμε έναν ενήλικο, δεν είναι δύσκολο να διανυθεί η απόσταση από την προβληματική ταύτιση έως [...] τη βία.» (Μανιαδάκης, 2007, σελ.4).

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, το άτομο στην προσπάθεια εγκαθίδρυσης της συμβολικής σκέψης χρειάζεται τον Άλλον, έναν ενήλικα ο οποίος θα «παίξει» μαζί του με τέτοιο τρόπο ώστε «το παιδί να δει την φαντασίωση ή την ιδέα του να αναπαριστάται στον νου του ενήλικα, να επανενδοβάλει αυτήν και να την χρησιμοποιήσει ως μια αναπαράσταση της δικής του σκέψης» (Fonagy & Target, 1996, σελ.221). Σε αυτό το στάδιο, η παρουσία της μητέρας, αλλά και του πατέρα ως φορέα μιας τρίτης λειτουργίας, έχει έναν σημαίνοντα ρόλο.

Η ικανότητα για σκέψη αποτελεί μια κατάκτηση του ατόμου που επιτελείται μέσω της εμπειρικής στάσης του εξωτερικού αντικειμένου και του μεταβολισμού των ανεπεξέργαστων προ-λεκτικών στοιχείων εκ μέρους του. Σε καταστάσεις όπου αυτή η διαδικασία είναι ελλειμματική, το άτομο κινδυνεύει να παραμείνει σε μια συνθήκη όπου τα ερεθίσματα, ο φόβος, τα άγχη δεν νοηματοδοτούνται, καθιστώντας το άτομο ανίκανο να εγκαταστήσει και να ενδοβάλει μέσα του υγιείς αναπαραστάσεις του αντικειμένου. Έτσι, εισάγεται σε μια κατάσταση συναισθηματικών άκρων, αδύναμο να αντιλαμβάνεται τους άλλους ως ξεχωριστές προσωπικότητες, με δικά τους συναισθήματα και σκέψεις, με θολά όρια ανάμεσα στην αναπαράσταση εαυτού και του άλλου. Το σώμα του αντικειμένου γίνεται το σώμα του υποκειμένου. Ταυτόχρονα, λόγω της ελλιπούς διαδικασίας αποχωρισμού και εξατομίκευσης, το άτομο έχει την ανάγκη για μια διαρκή εξαρτητική συνθήκη με τον άλλο, η οποία χαρακτηρίζεται από εξιδανικεύσεις και υποτίμηση. Τα συναισθήματα είναι πολύ

έντονα για να βιωθούν, τόσο ώστε το άτομο καταφεύγει σε μηχανισμούς και εκδραματίσεις που διακόπτουν αυτή τη διαδικασία (Fonagy & Target, 2000). «Αντί για συναισθήματα, μάλλον θα έπρεπε να μιλούμε για συγκινήσεις» (Μπαζαρίδης, 2007, σελ. 127). Ο άλλος βιώνεται είτε ως «καλός» είτε ως «κακός».

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά περιγράφουν σημαντικές πλευρές εκείνων των παθολογικών καταστάσεων με έντονα φαινόμενα επιθετικότητας, βίας και αυτοκαταστροφικότητας, όπως ασθενείς με οριακή διαταραχή προσωπικότητας ή ναρκισσιστικοί ασθενείς. Κατά την θεραπεία και υποστήριξη αυτών των ασθενών μπορεί να παρατηρηθεί μια σύνδεση ανάμεσα στην αυτοκαταστροφική συμπεριφορά και τις επιθέσεις σε άλλους με την ανικανότητα για ψυχοποίηση και τις διαταραχές στις σχέσεις με τα πρώιμα γονεϊκά αντικείμενα (Perelberg, 1999).

Η Perelberg, μιλώντας για τις πρώιμες σχέσεις με τα αντικείμενα και τον συσχετισμό τους με την εμφάνιση επιθετικότητας, δίνει έμφαση στο γεγονός πως η σχέση μητέρας-βρέφους δεν είναι η μόνη που λαμβάνει χώρα στα αρχικά στάδια ανάπτυξης του ψυχισμού. Η δυάδα που αποτελούν η μητέρα και το παιδί δεν λειτουργεί έξω από το εύρος μιας τριαδικότητας αφού κάπου κοντά υπάρχει και ο πατέρας. Ο πατέρας δεν ξεκινά να υπάρχει ως ξεχωριστή οντότητα μόνο και ως φυσική παρουσία, αλλά πρωτίστως ως ήδη υπάρχουσα μορφή στον νου και την σκέψη της μητέρας. Η Marks (2002) αναφέρεται στον πατέρα ως ένα *δεύτερο αντικείμενο*, «με το να είναι για το παιδί μια πρώιμη εμπειρία με κάποιον άλλον πέραν της μητέρας, [...] και με το παιδί να έχει μια σημαντική θέση στο μυαλό κάποιου άλλου, εκτός της μητέρας» (Marks, 2002, σελ.97).

Ο A. Green, όπως ήδη αναφέραμε, περιγράφοντας την έννοια της τριαδικότητας (Green, 2004) παραθέτει πως δεν υπάρχει αυτό που λέμε «σχέση μητέρας-παιδιού»,

καθώς υπάρχει και ο πατέρας. «Το μωρό δεν παρατηρείται μόνο από τη μητέρα, αλλά επίσης και από τον πατέρα» (Green, 2006, σελ.28).

Το παιδί στα πρώτα του στάδια μπορεί να μην έχει την ικανότητα αναγνώρισης αυτής της τριαδικότητας, αφού το καθρέφτισμα των αντιδράσεων του γίνεται κυρίως μέσω της σχέσης του με τη μητέρα, αλλά μπορεί να λαμβάνει επιρροές μέσω των φαντασιώσεων που έχει η μητέρα για τον πατέρα. Ο πατέρας, μέσω της απόστασης που έχει από την πρωταρχική δυάδα, με το βλέμμα του, την στάση του μπορεί να καθρεφτίζει αντίστοιχα τη σχέση αυτή, φροντίζοντας να σκέφτεται και να βιώνει ως τρίτος τα ψυχικά φαινόμενα που παράγονται. Ο πατέρας ενυπάρχοντας μέσα στην σκέψη της μητέρας μπορεί να πάρει ένα ρόλο ως ο «άλλος του αντικειμένου» (Green, 2004, σελ. 104). Ο τρίτος, ως έννοια, μπορεί να μην περιορίζεται μονάχα στην φυσική παρουσία, αλλά και σε αυτήν μιας συμβολικής, μέσω των πατρικών αναπαραστάσεων που φέρει η μητέρα μέσα στην σκέψη και τον ψυχισμό της, λειτουργώντας ως μια *πατρική μεταφορά* (paternal metaphor) (Lacan, 1966).

Με βάση τα παραπάνω, σε αυτό το πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, προσπαθήσαμε να επικεντρωθούμε στην μελέτη εκείνων των ψυχικών φαινομένων που σχετίζονται με την βία και την αυτοκαταστροφικότητα, από μια ψυχοδυναμική σκοπιά. Κυρίαρχο ρόλο στις παραπάνω επισημάνσεις, έχει το πρωταρχικό αντικείμενο στα πρώτα χρόνια της ζωής ενός ατόμου αλλά και το εξωτερικό περιβάλλον όπως αυτό συστήνεται μέσα από τα αντικείμενα. Ταυτόχρονα, ήδη σε αυτό το κεφάλαιο ξεκινήσαμε τις αναφορές στη σημασία που έχει η παρουσία του πατέρα και στον σημαίνοντα ρόλο που φαίνεται να έχει η παρουσία ενός Τρίτου, μιας λειτουργίας εμπεριέχουσας για και προς την πρωταρχική δυάδα, η οποία θα επιτρέψει την αποφόρτιση, την απόσταση και την υποστήριξη του ατόμου να περάσει στα επόμενα αναπτυξιακά στάδια δίχως σημαντικά τραύματα και καθηλώσεις.

Στο πρόσωπο του πατέρα ή του ατόμου που επιτελεί την πατρική λειτουργία θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, αναφερόμενοι σε βιβλιογραφικές αναφορές και κλινικές βινιέτες, τη σημασία και τον ρόλο που παίζει η πατρική λειτουργία, ειδικά στην προ-οιδιπόδεια περίοδο του ατόμου, κατά την διαδικασία διαμόρφωσης του εαυτού και του ψυχισμού.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

«- Παιδιά, πείτε στην μητέρα σας ποιος είναι ο πραγματικό σας πατέρας
-Πού να ξέρουμε. Είμαστε απλώς παιδιά.»

Γιώργος Λάνθιμος «Nimic» (2019)

ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Ο Πατέρας ως Αντικείμενο και ως Τρίτος

Σημαντικό μέρος της ψυχαναλυτικής θεωρίας και παρατήρησης έχει δώσει έμφαση στα δυναμικά, τις ενορμητικές διαδικασίες και τους παθολογικούς ή μη σχηματισμούς που εμφανίζονται στην πρώιμη σύνδεση και σχέση της αρχική δυάδας μητέρας-παιδιού. Οι φαντασιώσεις της μητέρας καθόλη την διάρκεια της κύησης καθώς και η μετέπειτα, κυρίως, σωματική επαφή και επικοινωνία μεταξύ τους, καθορίζουν εν πολλοίς την διαμόρφωση του ψυχικού περιβάλλοντος και της αίσθησης του, συμβάλλοντας στον σταδιακό σχηματισμό και την ανάδυση του εαυτού του ατόμου.

Είθισται να θεωρούμε τη δυάδα μητέρας-βρέφους ως την κεντρική σχέση που λαμβάνει χώρο στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης, δίνοντας ενίοτε την αίσθηση κάτι αδιαπέραστου, συμπαγούς και αποκλειστικού, σαν ένα κέλυφος εντός του οποίου όχι μόνο διαφεύγει η εξωτερική συνθήκη, αλλά και συντελείται μια αδιάλυτη ένωση μεταξύ τους που οδηγεί σε έντονα παθολογικά φαινόμενα.

Μπροστά σε ποιόν όμως και σε ποιο βλέμμα αναπτύσσονται τα παραπάνω φαινόμενα; Αν περιγράψουμε δύο πρωταγωνιστές σε μια δική τους σκηνηκή συμπαρουσία, ποιος είναι το κοινό, ο παρατηρητής και ποιος είναι ο ρόλος του;

Στη ψυχαναλυτική θεωρία, έχει γραφτεί (Jones, 2007, Ross, 1977) πως συναντάται συχνά ένας υπερτονισμός και έμφαση στις σχέσεις μητέρας-παιδιού. Στον ρόλο που παίζει κυρίως η μητέρα στην εμφάνιση και δημιουργία παθολογικών στοιχείων, αφήνοντας ίσως ανεπεξέργαστο ή ελλιπώς κατανοητό τον ρόλο που παίζει ο πατέρας ως συμμετέχων στον οικογενειακό αστερισμό και στα ψυχικά φαινόμενα που δρουν καθώς το άτομο αναπτύσσεται (Jones, 2007). Με αυτόν τον τρόπο, η μητέρα βρίσκεται συχνά να συγκεντρώνει στο πρόσωπο και τη λειτουργία της μεγάλο ποσοστό παρατήρησης και ευθύνης για την εμφάνιση ψυχοπαθολογίας. Σε σύγκριση με την έρευνα γύρω από τη δυάδα μητέρας-παιδιού, έχουν γραφτεί λιγότερα για τη σημασία της πρώιμης παρουσίας του πατέρα (Green, 2006). Μετά τον θάνατο του Freud (δηλαδή την απώλεια του πατέρα της ψυχανάλυσης) παρατηρήθηκε μία μετακίνηση από τον οιδιπόδειο πατέρα σε μια περίοδο μελέτης και έμφασης στην προ-οιδιποδειακή μητέρα και στις θεωρίες των συμβιωτικών σχέσεων, της διαδικασίας αποχωρισμού-εξατομίκευσης, της Μητέρας (Mahler, 1971, Ross, 1979).

Ο Freud το 1900 έγραφε στην *Ερμηνεία των Ονείρων* πως δεν υπάρχει πιο σημαντική απώλεια για τον άνθρωπο από αυτή του πατέρα του. Οι προσεγγίσεις του Freud στην παρουσία του πατέρα, καθόλη τη διάρκεια του έργου του και κυρίως στα βιβλία *Η Ερμηνεία των Ονείρων* (1900), *Τοτέμ και Ταμπού* (1913), ήταν καθοριστικές για την ψυχανάλυση. Στο σημαντικό του βιβλίο, *Τοτέμ και Ταμπού*, μίλησε για τον Νεκρό Πατέρα ως μια μυθική παρουσία στα βάθη των χρόνων, έναν πατέρα σκληρό, αυστηρό, βίαιο, που συγκέντρωνε πάνω του όλες τις εξουσίες. Μέσα από την θεωρία του για τον φόνο του Πατέρα από τους γιους και την πρωταρχική ορδή, αναπτύσσει

την έννοια της ενοχής αλλά και της δημιουργίας της έννοιας του Νόμου και εισαγωγής στον πολιτισμό μέσω της εσωτερίκευσης του Νεκρού Πατέρα. Μια από τις πιο σημαντικές συμβολές του Freud, η θεωρία του Οιδιπόδειου συμπλέγματος, έχει ως επίκεντρο τον πατέρα, ανοίγοντας σημαντικούς θεωρητικούς δρόμους και πυροδοτώντας μελέτες πάνω στον τρόπο που ο πατέρας συμβάλλει στην απαγόρευση, στο όριο ανάμεσα σε μητέρα και παιδί αναφορικά με φαντασιώσεις αιμομιξίας και συγχώνευσης, ενώ η σημασία της παρουσίας του πατέρα, έχει σημαίνοντα ρόλο στην διαμόρφωση της σεξουαλικότητας και του σεξουαλικού εαυτού. Στην μελέτη περίπτωσης του Δικαστή Σρέμπερ (1911) από τον Freud, η μορφή του πατέρα συνδέθηκε με την εμφάνιση καταδιωκτικών και παρανοϊκών στοιχείων, ενώ ο ίδιος επέστρεψε στην έννοια του πατέρα στα σημαντικά δοκίμια του *Ο Ντοστογιέφσκι και η Πατροκτονία* (1928) καθώς και στο τελευταίο του έργο *Μωσής και Μονοθεϊσμός* (1939).

Παραμένοντας στον Freud, ο ίδιος πρότεινε πως η ανάπτυξη ενός τρυφερού δεσμού προς τον πατέρα είναι κομβική για την υγιή ανάπτυξη και επίλυση της Οιδιποδειακής φάσης, ενώ τον περιέγραφε ως έναν προστάτη, ως ένα σημαντικό και όμοιο με «Θεό» πρόσωπο που εξιδανικεύεται από το παιδί (Jones, 2007). Σε επίπεδο φαντασιώσεων, ο πατέρας μπορεί να αποκτά την εικόνα μιας αυστηρής φιγούρας, απαγορευτικής και τιμωρητικής, αφήνοντας όμως ίσως στο περιθώριο την επίδραση που έχει η φροντιστική και τρυφερή πλευρά της σχέσης παιδιού και πατέρα κατά τα πρώτα χρόνια ζωής. Κοινωνικά και πολιτισμικά, συχνά αναφερόμαστε στον πατέρα ως μια μορφή που έρχεται σε δεύτερο χρόνο να συμμετέχει ή απουσιάζει συχνά από την μελέτη των πρώιμων σχέσεων αντικειμένου. «Αυτό που λείπει είναι αυτός...» μου είχε πει ένας 13χρονος έφηβος σε μια συνάντηση μας. «Λείπει από την εικόνα, σαν να έχει βγει από το κάδρο» είχε συνεχίσει περιγράφοντας, όμως, τον τρόπο που η

μητέρα του μιλούσε για την οικογένεια τους. Στη σύγχρονη ψυχαναλυτική μελέτη ο πατέρας συχνά αναφέρεται ως «Ο Ξεχασμένος Γονιός» (Ross, 1979, Δραγώνα, 2000). Ο πατέρας δεν επιτελεί σημαντικό ρόλο μόνο κατά την οιδιπόδεια φάση, αλλά μεγάλο εύρος και βαρύτητα του ρόλου του συναντάνται και στην προ-οιδιπόδεια, όπου και η παραγνώρισή του «τον στερεί από πολύτιμες διαστάσεις του ρόλου του, αλλά και με μια έννοια στρεβλώνει την εξέλιξη της σχέσης μητέρας-βρέφους» (Δραγώνα 2000, σελ.171).

Η εικόνα του πατέρα, η συμβολή του στην διαμόρφωση των ψυχικών δεσμών, αλλά και της ψυχικής ανάπτυξης του παιδιού, δεν εκπηγάει μονάχα από το αποτέλεσμα της επαφής του ίδιου με το παιδί αλλά και από τον τρόπο που η μητέρα φέρει τον πατέρα. Για άλλη μια φορά θα επιστρέψουμε στον W. Bion και την σημαντική του συνεισφορά στην διαμόρφωση της σκέψης (Bion, 1962). Η ονειροπόληση της μητέρας κατά τη διάρκεια της επαφής της με το βρέφος αποτελεί τη δημιουργία ενός χώρου σκέψης, η οποία με τη σειρά της «περνάει» στο παιδί. Το αντικείμενο δίνει την σκέψη του στο βρέφος, που την οικειοποιείται με τον δικό του τρόπο. «Αν η ονειροπόληση της μητέρας δεν ενισχύεται με αγάπη για το μωρό και/ή για τον πατέρα, αυτό μεταφέρεται στο παιδί [...]» αναφέρει ο Green, περιγράφοντας αυτό το φαινόμενο ως ανάλογο του ρόλου που έχει ο τρίτος (Green, 2004, σελ. 104).

Η σχέση του πατέρα με το βρέφος δεν είναι εξαρχής ενεργή και δεν χαρακτηρίζεται από το σωματικό στοιχείο που χαρακτηρίζει αντίστοιχα την σχέση μητέρας παιδιού. Ο πατέρας ως τρίτος γεννιέται εν τη απουσία του, με τη μητέρα αρχικά να είναι ο φορέας της παρουσίας του. Αν τον σκέφτεται τις ώρες που είναι με το παιδί, όπως π.χ. κατά τη διάρκεια του θηλασμού, αν τον αναφέρει στα λόγια της, τότε θα γυρίσει από τη δουλειά, πόσο θα λείπει ή αναφέροντας ιστορίες για το παρελθόν του, αν ετοιμάζεται για εκείνον να τον υποδεχτεί (έχοντας ενεργή την

επιθυμία της για εκείνον), δημιουργεί χώρο ώστε το παιδί να διαισθάνεται πως κάποιος άλλος θα εισαχθεί στην σκηνή. Μέσα από αυτήν την παράλληλη φαντασίωση η μητέρα για λίγο γίνεται απύσχα σε ένα ποσοστό για το παιδί δημιουργώντας ψυχικό χώρο για τον τρίτο (Green, 2004).

Σε συνέχεια των παραπάνω καταλήγουμε πως ο πατέρας εισάγεται στην σκηνή και στο βλέμμα του παιδιού ως ένας ξένος, εξαρτώμενος θα λέγαμε αρχικά από τον τρόπο που η μητέρα θα «κάνει χώρο» για τον βηματισμό της πρώτης επαφής. Όπως ένα παιδί γεννιέται αρχικά μέσα από τη φαντασίωση των γονέων, έτσι και ο πατέρας εμφανίζεται πρωτίστως ως φαντασίωση και ρόλος, πρώτα για τον ίδιο και τη μητέρα και στη συνέχεια στο παιδί. Η πατρική συμμετοχή, επίδραση και βίωμα δεν είναι απλά ένα σύνολο δράσεων του πατέρα, μια διδαχή, αλλά ένα απόκτημα του παιδιού το οποίο διαμορφώνεται και παίρνει μορφή από τους τρόπους που μητέρα και πατέρας θα επιτελέσουν την κοινή τους αντικειμενοποιούσα λειτουργία. Ο πατέρας είναι ο Τρίτος που μπαίνει στη σκηνή για να παίξει έναν καθοριστικό ρόλο στη συνέχιση των στιγμών και σκέψεων που αναπτύσσονται.

Η έννοια της απουσίας, μιας αρχικής μη-παρουσίας, στον ιδιαίτερο χώρο μητέρας-παιδιού είναι αυτό που χαρακτηρίζει αρχικά τη θέση του πατέρα, ο οποίος θα πρέπει σταδιακά να διανύσει αλλά και να αμφισβητήσει το ανάχωμα που υπάρχει. Θα μπορούσαμε να πούμε πως και ο πατέρας περνά από μία γένεση, πρώτα από τη δική του φαντασίωση, μετά από αυτή της μητέρας και τέλος από το παιδί. Αν δεν δοθεί χώρος για αυτήν τη γένεση, τότε δεν υπάρχει τίποτα να παρεμβληθεί στην παντοδυναμική συνύπαρξη μητέρας-βρέφους. Η έλλειψη, ψυχική ή φυσική, του πατέρα ενδέχεται να εμποδίζει την εμφάνιση της έννοιας της Απουσίας, ως μια παραγωγική διαδικασία που θα εισάγει παιδί και μητέρα στην διαφοροποίηση και άρα στην επεξεργασία της πραγματικότητας. «Σε κάθε εμπειρία επιθυμίας υπάρχει κάτι

που αρνείται την προσαρμογή στην αρχή της πραγματικότητας» (Recalcati, 2016, σελ. 111). Η Απουσία είναι η αρχή της σκέψης και αυτή αφορά και τον πατέρα, αφού μπορεί μόνο μέσω αυτής να προσεγγιστεί σε ένα μεγάλο μέρος του (Green, 2006).

Ο πατέρας, πέραν από τον γονικό του ρόλο, έχει και τον ρόλο ενός κτήτορα, αυτού της μητέρας, λέει ο Green. Είναι εκείνος ο οποίος οδηγεί τη μητέρα να πάρει μια απόσταση, αφού από την στιγμή που θα γίνει αντιληπτή από το παιδί θα επενδυθεί ως αντικείμενο. Η απόσταση αυτή θα επιτρέψει στη μητέρα να γίνει απώλεια, για λίγο μια «μη-μητέρα» καταδεικνύοντάς την ως απουσία, δίνοντας χώρο στη δημιουργία ενός μεταβατικού χώρου, εν τέλει αυτού της σκέψης (Le Guen, 1974, Εμπεόγλου, 2013, σελ.4). Τούτη η λειτουργία του πατέρα είναι θεμελιώδης για τις πρώτες ενδο-υποκειμενικές και δι-υποκειμενικές λειτουργίες του ψυχισμού του βρέφους, «το οποίο οφείλει να διανύσει μια πορεία εξόδου από το συγκοίτιο με τη μητέρα. Πώς μπορεί να γίνει αυτό αν όχι με την επίδραση της έλξης κάποιου παράγοντα που είναι ένα ‘όχι μητέρα’, μια έκφραση δηλαδή του ξένου;» (Σκούλικα, 2013, σελ.29).

[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου]. Σε αυτό το παράδειγμα, ο πατέρας υπάρχει μέσω της απουσίας του και η προσμονή για την ένωση πατέρα-γιου σκιαγραφείται μέσα από την έλευση ενός διαρκώς ξένου, μιας και ο Α. μου έλεγε πως κάθε φορά που επιστρέφει είναι σαν να τον ξαναγνωρίζει. Το επόμενο διάστημα η αμφιθυμία του εφήβου ήταν πολύ πιο έντονη όσο πλησίαζε η επιστροφή του πατέρα του. **[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου].** Στην περίπτωση αυτή, η εμπειρία και το κράτημα ήρθε από τον πατέρα σε μια στιγμή όπου η σιωπή, το σοκ από την πλευρά της μητέρας και η επιθετικότητα από την πλευρά του εφήβου είχαν διακόψει την σκέψη, τον λόγο. Το

αντικείμενο και η δράση του αποκαλύφθηκε εκ νέου από το υποκείμενο. Η βία εκείνη την στιγμή έδινε ένα διέξοδο σε διεγέρσεις και άγχη τα οποία ήταν αδύνατον να λεκτικοποιηθούν, με τον πατέρα να επανασυστήνει τη λειτουργία του στον Α. Όχι μια εξουσιαστική λειτουργία προς συμμόρφωση αλλά μια λειτουργία όπου το σώμα πήρε αλεξιδιεγερτικό ρόλο, μια ασπίδα, θα λέγαμε, απέναντι στην επιθετικότητα του εφήβου που όπως είπε κάποια στιγμή ένιωσε πως θα άφηνε διαφορετικά τα πράγματα.

Αυτή η βία και η εκφόρτιση συναντάται και στα πρώιμα στάδια ανάπτυξης του παιδιού. Η παρουσία του πατέρα σε εκείνες τις στιγμές δεν είναι τόσο η παρουσία ενός αντικειμένου «όσο σήμα ή σημείο που δίνει νόημα στα δύο υπάρχοντα υποκείμενα, τη μητέρα και το παιδί. Πρόκειται συνεπώς για μια προμορφή του πατρικού μορφοειδώλου, μια εκδοχή του τρίτου που οδηγεί σε μια πρώτη νοηματοδότηση» (Σκούλικα, 2007, σελ. 29), θυμίζοντας αυτό που υποστήριζε ο Lacan, ότι ο πατέρας δεν αφορά τόσο μια συγκεκριμένη μορφή αλλά περισσότερο μια περιοχή επιρροής, ένας παράγοντας που συμβάλλει στην αποφόρτιση και τον διαχωρισμό, στην προσπάθεια ο ψυχισμός του παιδιού να μην παραμείνει σε μια διαρκή *cavite primaire* (πρωτογενή κοιλότητα) (Σακελλαρόπουλος, Παναγιώτου, Ευσταθίου, 2003, σελ.16).

Το χαρακτηριστικό αυτής της πρώιμης περιόδου είναι η έντονη παρουσία της μητέρας ως αντικειμένου. Ο Γ., ένας 40χρονος ασθενής μιλάει σε μια από τις συναντήσεις μας για τον πατέρα του. Μου λέει πως πέθανε όταν ο ίδιος ήταν 11 ετών, ενώ εργαζόταν ως ναυτικός. «Μου έλειπε πάντα. Συνέχεια. Τι να σας πω... πόσο πολύ... Περίμενα να γυρίσει ενώ είχα τη μάνα μου να με τρελαίνει. Φώναζε, και φωνάζει ακόμα με έναν τρόπο... πώς να σας τον πω... σε τρελαίνει πραγματικά, δεν αντέχεται. Αν σας έλεγα ότι έχει αυτή την συμπεριφορά που σε κάνει να... μη με

παρεξηγήσετε, να σκέφτεσαι να την πνίξεις, να τη σκοτώσεις. Συγγνώμη». Στην συνέχεια ο Γ. περιέγραψε πως ακόμη περιμένει τον πατέρα του να γυρίσει. Τον βλέπει κάθε βράδυ στο όνειρό του. «Τον χρειαζόμουν για να προχωρήσω και καμιά φορά λέω πως έχω μείνει ακόμη εκεί πίσω, παιδί». Στα λόγια του Γ., πέρα από ένα άλυτο πένθος για έναν πατέρα που δεν έφυγε ποτέ αλλά δεν επιστρέφει και ποτέ, συναντούμε την παρουσία μιας μητέρας που αδυνατεί να συγκρατήσει τα άγχη, τον πόνο, με τη φωνή της να γεμίζει τα πάντα, ως παρουσία

«ενός παντοδύναμου μητρικού μορφοειδώλου. Το αντικείμενο αυτό φαίνεται να κατοικεί σε όλο τον ψυχικό χώρο και να κατέχει όλα τα χαρακτηριστικά, ενώ συνεχώς απειλεί, ερεθίζει και υπονομεύει την ανεξαρτητοποίηση, υπενθυμίζοντας τις αδυναμίες και τα ρήγματα του υποκειμένου» (Μπαζαρίδης, 2007, σελ. 128).

Ο πατέρας δεν είναι τόσο μια μορφή, μια παρουσία σχηματική που εγείρει φόβο αντιπροσωπεύοντας την επιβολή, όσο μια συναισθηματική επιρροή, μια συν-παρουσία που έρχεται σταδιακά να συμπληρώσει την αντικειμενοποιητική διαδικασία του παιδιού καθώς κι αυτήν της μητέρας. Η επιρροή, η στάση, η συμμετοχή του πατέρα αφορά κι αυτή μια θεμελιώδη λειτουργία, συμπληρωματική της μητρικής, μέσω της οποίας δεν μεταβλίζονται μόνο άγχη και επιθέσεις του παιδιού αλλά και της μητέρας. Έτσι ο πατέρας δρα αλεξιερθεστικά και για τους δύο. Αφορά περισσότερο μια λειτουργία και ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο μητέρα και παιδί θα προσπαθήσουν να επιβιώσουν και νοηματοδοτήσουν έντονα ψυχικά φαινόμενα.

Η πατρική λειτουργία και το παιχνίδι με τον Άλλο

[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου].

Ο τρίτος, ο «ξένος» στην παραπάνω περίπτωση σύμφωνα και με τους δύο γονείς, δεν κατάφερε στην προ-οιδιπόδεια και προ-λεκτική φάση ανάπτυξης του παιδιού να είναι παρών για τον Μ., τον οποίο φρόντιζε ολοκληρωτικά η μητέρα. Έτσι ο Μ. την είχε όλη δική του, κι εκείνη αυτόν.

Ως συνέχεια της παραπάνω περιγραφής, μπορούμε να αντλήσουμε ερεθίσματα από τον κινηματογράφο και συγκεκριμένα στην αρχική σκηνή της ταινίας του Andrey Znyagintsev «*Η Επιστροφή*» (2003). Εκεί βλέπουμε ένα μικρό αγόρι, τον Ιβάν, ακινητοποιημένο στην κορυφή μιας ψηλής κατασκευής πάνω από τη θάλασσα, να φοβάται να πηδήξει βουτώντας, όπως οι συνομήλικοί του οι οποίοι τον κοροϊδεύουν. Το αγόρι θα κουλουριαστεί και θα παραμείνει εκεί αρνούμενο να βουτήξει αλλά και να κατέβει. Οι υπόλοιποι τον παρατούν και στη συνέχεια νυχτώνει και πιάνει παγωνιά, όσο εκείνο πεισματικά παραμένει ακινητοποιημένο. Κάποια στιγμή ακούγεται μια φωνή. Είναι η μητέρα που σπεύδει. Το αγόρι ακούει το όνομα του και φωνάζει «Μάνα! Μανούλα μου!». Εκείνη ανεβαίνει έως απάνω, τον σκεπάζει και, καθώς είναι αγκαλιασμένοι, συμφωνούν να μην πουν σε κανένα ότι δεν πηδήξε. Θα είναι το κοινό τους μυστικό. Ο Ιβάν φοβάται να πηδήξει, να ακολουθήσει τους φίλους του και αυτός ο φόβος, η αμφιθυμία να κάνει κάτι επικίνδυνο και γενναίο, τον κλειδώνει σε μια θέση να περιμένει το Αντικείμενο να έρθει και να τον φροντίσει καθησυχάζοντάς τον. Ο Ιβάν δεν έχει γνωρίσει τον πατέρα του ο οποίος λείπει για δώδεκα χρόνια, φεύγοντας όταν εκείνος ήταν μωρό. Ο απόηχος αυτής της κινηματογραφικής σκηνής που παρατέθηκε φτάνει και στο παράδειγμα του Μ. που

αποζητά ακόμη το στέρνο της μητέρας του, για να την σαηνέψει και να την ξαναφέρει πίσω σε εκείνον. Αυτό που ίσως δεν λέει ο Μ. στους γονείς του είναι πως δεν θέλει να μεγαλώσει βγαίνοντας έξω σε ένα κόσμο μεγάλων, όπως οι συμμαθητές του που πάνε σε πάρτι και σε αθλήματα, αλλά και σε έναν κόσμο φόβου όπου ο ίδιος έχει βιώσει βία (bullying) χωρίς κάποιον να είναι εκεί να τον βοηθήσει. Η πίεση-«βία» που βιώνει από τους γονείς του να βγει εκεί έξω, τον εξωθεί σε μια βίαιη και επιθετική αντίδραση που εκφράζεται όχι μόνο με πράξεις (acting) αλλά και ως αντι-διαδικασία ανάπτυξης του ψυχισμού. Μια ακινησία. Μια αναδίπλωση σε βρεφικά μοτίβα σχέσης με το αντικείμενο. Και στις δύο περιπτώσεις ο πατέρας είναι απών, φυσικά ή ψυχικά, στερώντας τις διαδικασίες ταύτισης και αφήνοντας ταυτόχρονα την επιθυμία για ένωση με την μητέρα να καταλαμβάνει όλο εκείνον τον ψυχικό χώρο που θα μπορούσε να μετατραπεί σε σύγκρουση και δημιουργικότητα.

Ο Abelin (1971), μελετώντας τον ρόλο του προ-οιδιπόδειου πατέρα, έγραφε πως «ο πρώτος ρόλος του πατέρα είναι να τραβήξει και να ελκύσει το παιδί στον πραγματικό κόσμο των πραγμάτων και των ανθρώπων» (Abelin, 1971, σελ.3). Μπροστά στη βία της διαφοροποίησης από το κοινό δέρμα με τη μητέρα αλλά και από την ίδια τη μητέρα (Αλεξανδρίδης, 2007, Mahler, 1971), ο πατέρας θα πρέπει να επιτελέσει μια λειτουργία δεύτερου αντικειμένου, διαφορετικού αλλά ισότιμου με το πρώτο, που θα τραβήξει το βλέμμα του παιδιού έξω από τον «Κήπο των Απολαύσεων», φροντίζοντας ταυτόχρονα να είναι παρόν ψυχικά για τη μητέρα και το παιδί. Ο πατέρας της προ-οιδιποδειακής φάσης δεν είναι μονάχα ο απόμακρος, αυστηρός, που τιμωρεί, μια εικόνα παραπλανητική και με ελλείμματα, σύμφωνα με τον Blos (1984), αλλά και μια μορφή εξίσου φροντιστική, που θα κρατήσει, θα ταΐσει, θα παίζει με το παιδί αφήνοντας χώρο για τη μητέρα να είναι απύσχα και να επεξεργάζεται κάθε φορά την έννοια της επιστροφής ή της παρουσίας της στο μυαλό

του παιδιού. «Η τριγωνικότητα είναι ο μηχανισμός που επιτρέπει στον ψυχικό μηχανισμό να περάσει από το επίπεδο των σχέσεων σε εκείνο των εικόνων» (Abelin, 1971, σελ. 4), στη συμβολική τους διάσταση και την αναπαραστατικότητα.

Ο πατέρας μπορεί να κοιτάζει τη δυάδα μητέρας-παιδιού από μακριά, αλλά η πατρική του λειτουργία έγκειται κυρίως στην ικανότητα να «κοιτάζει» (look after)⁴ όπως αναφέρει η Lemma, τη μητέρα και το παιδί στην προσπάθεια του δεύτερου «να βρει τον εαυτό του στα μάτια της» (Lemma, 2010, σελ. 177). Στο βιβλίο της *Under the Skin*, όπου περιγράφει ψυχαναλυτικά τα κίνητρα πίσω από την επιθυμία να τρυπά κάποιος το σώμα του ή να το μεταβάλλει παρόλη την πρόκληση πόνου σε αυτό, η Lemma στέκεται ουσιαστικά στη συμβολή του πατέρα και του δικού του βλέμματος, ως προστατευτική λειτουργία:

«Ο πατέρας ως εκ τούτου παρέχει άλλο ένα ‘ζευγάρι μάτια’, τα οποία θα κοιτάζουν τόσο τον εαυτό όσο και τον εαυτό σε σχέση με την μητέρα. Όταν τα πατρικά μάτια λείπουν ή είναι κατά κάποιο τρόπο ‘τυφλά’ απέναντι σε αυτό που διακινείται μεταξύ μητέρας και μωρού, τότε αυτό εκθέτει το μωρό σε κίνδυνο. Το μωρό μπορεί τότε να βρίσκεται εκτεθειμένο μόνο σε μια άποψη για το ποιος είναι [...]» (Lemma, 2010, σελ. 177).

Η πρώιμη σχέση μητέρας-παιδιού ενέχει πάντοτε το συγχωνευτικό στοιχείο, με δυσκολίες στην οικοδόμηση μια αυτόνομης ταυτότητας του εγώ από το παιδί, αλλά και αίσθησης της πραγματικότητας στα πρώτα χρόνια ζωής (Ross, 1979). Η πατρική λειτουργία αφορά την ενεργή παρουσία του Τρίτου ο οποίος θα φροντίσει να λειτουργεί αναχωματικά μέσα από τη δική του φροντίδα και το καθρέφτισμα των αναγκών του παιδιού όταν οι προβολές και τα αρχαϊκά άγχη του παιδιού θα

⁴ Εδώ η συγγραφέας φαίνεται να «παίζει» με το νόημα της συγκεκριμένης φράσης, καθότι στην Αγγλική γλώσσα το «Look After» σημαίνει ταυτόχρονα και «φροντίζω».

κατευθύνονται προς την μητέρα κι εκείνη μέσω προβλητικών ταυτίσεων ή αδυναμίας για εμπερίεξη θα κινδυνεύει να αφήσει αμεταβόλιστα αυτά τα στοιχεία. Ο Freud το 1927 έγραφε πως η αίσθηση ‘αβοηθησίας’ κατά την παιδική ηλικία οδηγεί στην εμφάνιση μιας ανάγκης για προστασία, η οποία μπορεί να εκφραστεί μέσω της αγάπης που μπορεί να προσφέρει ο πατέρας. Σε αυτή τη συνθήκη ο πατέρας δεν είναι άλλο ένα τρομακτικό αντικείμενο. Σύμφωνα με τον Loewald (1951):

«Μπροστά στην απειλή να καταβυθιστεί [το υποκείμενο] στην μητρική τροχιά, η πατρική θέση δεν συνιστά μια άλλη πηγή κινδύνου αλλά ένα πολύ αποτελεσματικό καταφύγιο» (Loewald, 1951, σελ.15)

ενώ η Mahler (1955), που μελέτησε εκτενώς την φάση αποχωρισμού-εξατομίκευσης στα πρώτα χρόνια ζωής του παιδιού, συμπληρώνει πως η πατρική λειτουργία και

«μια σταθερή εικόνα του πατέρα [...] είναι ευεργετική και συνιστά ενδεχομένως ένα απαραίτητο προαπαιτούμενο για να εξουδετερωθεί και να αντισταθμιστεί η υπερευαισθησία του παιδιού αυτής της ηλικίας στην απειλή να καταβροχθιστεί εκ νέου από την μητέρα» (Mahler, 1955, σελ.209).

Ο πατέρας πρέπει να λάβει μέρος σε μια σημαντική διαδικασία που είναι αυτή της «ανακάλυψης» του παιδιού, αφού η προσέγγιση των δύο αυτών πρέπει να διανύσει την απόσταση του μη-σωματικού που κατέχει ως χαρακτηριστικό η σχέση μητέρας-βρέφους από την αρχή. Ο πατέρας προαναφέρθηκε πως μπορεί να συλληφθεί μόνο μέσω της απουσίας του αρχικά, ως μια δυνητική παρουσία η οποία ξεκινά ένα πλησίασμα. Εκεί που η μητέρα έχει την σωματική φροντίδα και το πρωτογενές ερέθισμα, ο πατέρας πρέπει μέσα από το βλέμμα του και την επιθυμία για προσέγγιση, να δημιουργήσει για τον ίδιο και το παιδί έναν χώρο δημιουργικής επαφής, ένα είδος παιχνιδιού.

Ως εξωτερικό αντικείμενο, αρχικά, ο πατέρας μπορεί να συμβάλλει στην από κοινού δημιουργία με το παιδί σημάτων και πράξεων που προσλαμβάνουν συμβολοποιητικές διαδικασίες χτίζοντας σταδιακά εσωτερικές αναπαραστάσεις και έναν άλλο τρόπο επικοινωνίας από αυτόν της μητέρας.

Στην ταινία *Παράσιτα* (2019), του σκηνοθέτη Bong Joon-ho, ο νεαρός γιος μιας εκ των δύο οικογενειών που πρωταγωνιστούν έχει βιώσει ένα βαθύ τραύμα στην παιδική του ηλικία. Είναι αποτραβηγμένος, σιωπηλός, προσκολλημένος σε μητρικές φροντιστικές φιγούρες (μητέρα, υπηρέτρια, δασκάλες). Ένα βράδυ ζητάει να κοιμηθεί έξω στον κήπο, σε μια σκηνή, ενώ, καθώς νυχτώνει, αναβοσβήνοντας τον φακό του στέλνει μηνύματα στους γονείς του που είναι μέσα στο σπίτι. Ο πατέρας ανάβει κι αυτός ένα φακό ξεκινώντας έτσι ένα παιχνίδι και μια συμβολική επικοινωνία από απόσταση. Είναι μακριά, απών για λίγο αλλά είναι και παρών, «ως εάν» να μιλάνε. Στο παραπάνω παράδειγμα μπορούμε να μελετήσουμε τη συμβολική λειτουργία που δύναται να εγκατασταθεί μέσω του παιχνιδιού με τον πατέρα, ο οποίος μπορεί να λειτουργήσει ως ένας «δεύτερος Άλλος» (Diamond, 1998). Μια λειτουργία που έχει σημαντικό ρόλο στην εγκατάσταση μιας ικανότητας του υποκειμένου να μπορέσει να δημιουργήσει έναν άλλο τρόπο θέασης των αντικειμένων και των σχέσεων, αναπτύσσοντας την ικανότητα να «δει», να ανταποκριθεί όχι μόνο στη συμπεριφορά αυτή καθαυτή του άλλου ατόμου αλλά και στη σύλληψη της συμπεριφοράς του άλλου, των προθέσεων και των σχεδίων του. Το αντικείμενο δεν φαίνεται, δεν είναι ορατό, αλλά είναι εκεί και θα ξαναβρεθεί. «Ο παιγνιώδης ή συμβολικός τρόπος της ψυχικής λειτουργίας είναι αυτός που ενεργοποιεί τον αναπτυσσόμενο νου, αποκαθιστά την παντοδυναμία και ισοσταθμίζει την απογοήτευση της πραγματικότητας» (Fonagy, 1995, σελ.41) που γεννά με τη σειρά της έντονα

συναισθήματα κατακλύζοντας το υποκείμενο με άγχη και επιθετικότητα προς τον εαυτό του και τους άλλους.

Αυτή η μεταβατική περιοχή διαμορφώνει ένα έδαφος εξέλιξης και αλλαγής των εσωτερικευμένων αντικειμένων που με τη σειρά της θα βοηθήσει στο πέρασμα της αντίληψης του εξωτερικού αντικειμένου από μερικού σε ολικού, ένα αντικείμενο που μπορεί να υπάρχει σε μια ολότητα (Fonagy, 1991), με δικό του ψυχισμό, αντιδράσεις και συναισθήματα, *συγκρατώντας* ταυτόχρονα το άγχος της απώλειας του εσωτερικευμένου αντικειμένου και «συνειδητοποίησης της ύπαρξης αυτού με διαφορετικές και ανεξάρτητες πράξεις και σκέψεις στον πραγματικό κόσμο» (Fonagy, 1991, σελ.641), μια διαδικασία επεξεργασίας και πέρασματος σε αυτό που η Melanie Klein περιέγραψε ως καταθλιπτική θέση (Segal, 1964).

Ως ένα διαφορετικό λιβιδινικό αντικείμενο, ο πατέρας παίζει έναν κεντρικό αναπαραστατικό ρόλο στο να συνοδεύει, να συστήνει στο παιδί τον περίεργο, μεγάλο κόσμο εκεί έξω (Diamond, 1998). Ο αρκετά καλός πατέρας μπορεί να πάρει και αυτός μέρος σε αυτό το δημιουργικό παιχνίδι προκαλώντας το παιδί στη δημιουργία μεταβατικού χώρου και φαντασίας η οποία δεν είναι υπερδιεγερτική. Με τη διάδραση αυτής της διαδικασίας, την σταδιακή ακύρωση της προηγούμενης παντοδυναμίας, το παιδί μπορεί να ξεκινήσει την επεξεργασία μιας πραγματικότητας απώλειας, ναρκισσιστικής και αντικειμενοτρόπου ταυτόχρονα. Εκεί που πρότερα υπήρχε μια συνεχόμενη επιβεβαίωση και ένα συνεχόμενα παρόν αντικείμενο (η μητέρα, το στήθος, η αγκαλιά), το παιδί θα βρεθεί σε μια διαδικασία προσπάθειας να γεμίσει αυτήν την απώλεια με μια νέα ψυχική διεργασία, με *σκέψη*, η οποία βοηθάει στην αντοχή της ματαιώσης και άρα εισάγει το άτομο στη δράση ως «δοκιμαστικού τρόπου ενέργειας» (Bion, 1957) απέναντι σε ματαιώσεις και σε αντιδιαστολή με μηχανισμούς εκφόρτισης.

Η πατρική λειτουργία δεν αφορά μονάχα τη συνεχώς παρούσα επαφή, την παιγνιώδη διάθεση και τη φροντίδα. Ο ρόλος του πατέρα εμπεριέχει ταυτόχρονα και εκδηλώσεις σύγκρουσης, αντίθεσης, ματαίωσης και απογοήτευσης των επιθυμιών που ζητούν άμεση ικανοποίηση, πτυχές και πλευρές του αντικειμένου που θα δοκιμαστεί και θα δοκιμάσει το υποκείμενο στην προσπάθεια ανάδυσης και ανάπτυξης του ψυχισμού, κι αυτό κυρίως μέσα από την «εύρεση» του πατέρα κάθε φορά δια μέσου της απουσίας του. Ο πατέρας για το παιδί και η πατρική λειτουργία για τον ίδιο δεν είναι μια προκαθορισμένη κατασκευή, μια προϋπάρχουσα συνθήκη και μια εκ πρώτης σωματική συνάντηση. Πρόκειται ίσως περισσότερο για μια επινόηση και ανακάλυψη του αντικειμένου και του εξωτερικού κόσμου, των ερεθισμάτων και απογοητεύσεων, εντός ενός πλαισίου ασφάλειας μέσα στο οποίο μπορούν να επεξεργαστούν υπερχειλίζοντα και διεγερτικά φαινόμενα που θα διαμειφθούν στα πρώτα χρόνια ανάπτυξης. Ο πατέρας έχει τη δυνατότητα μέσα από μια *αρκετά καλή λειτουργία αλλά και αρκετά καλή σχέση με τη μητέρα* (Herzog, 2001) να εισάγει το παιδί στον Λόγο, να αποφορτίσει τις συγκρούσεις μητέρας-παιδιού προστατεύοντας αμφότερους.

Η πατρική λειτουργία αφορά αντίστοιχα και τη μητέρα. Μέσα από το οιδιπόδειο πλέγμα έχει τη δυνατότητα να αφήσει και να εμπεριέξει τον ανταγωνισμό, το μίσος και την οργή, ματαιώνοντας αλλά ταυτόχρονα επιτρέποντας στο υποκείμενο να εσωτερικεύσει, όχι έναν διώκτη, αλλά μια αρχή απαγόρευσης, να αυτό-παρατηρηθεί μέσα σε ένα ασφαλές περιβάλλον, ενισχύοντας την ανάδυση ενός υγιούς Υπερεγώ, που δεν αλλοιώνει, δεν καταστρέφει, αλλά συγκρατεί, καταπραΰνει τις διεγέρσεις και τη βία. Έτσι ο πατέρας παίζει έναν ρόλο διαχωρισμού, προσφέροντας το άτομό του ως αποζημίωση για την απώλεια κάποιου άλλου, με το να ανεχτεί την επιθετικότητα που στρέφει το παιδί εναντίον του, με το να μένει σταθερός

επιτρέποντας στον εαυτό του να είναι μισητός επειδή δεν επέτρεψε να συνεχίζεται κάτι εις το διηνεκές (Green, 2006), σε ένα παιχνίδι όπου κανείς δε μένει μόνος αλλά και όλοι επιβιώνουν.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η μικρή περιοχή της ζωής
Με κρατάει κοντά στη σκιά της
Και πάνω στην διαφανή της περίπτυξη
Είναι σαν να κάηκα
Όλος, από δηκτικό έρωτα

Carlos Drummond de Andrade

Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΑΤΑΣΤΡΟΦΙΚΟΤΗΤΑΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΠΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ

Εισαγωγικές Σκέψεις

Στο πρώτο κεφάλαιο έγινε η προσπάθεια να περιγραφεί μέσα από την ανασκόπηση της ψυχαναλυτικής βιβλιογραφίας η έννοια της επιθετικότητας και της βίας, πώς συνδέονται μέσα από ενδοψυχικούς αρμούς προκαλώντας δυσκολίες και καθηλώσεις στη διαμόρφωση του εαυτού και του ψυχισμού, βρίσκοντας έκφραση συχνά μέσα από πράξεις (acting). Το Αντικείμενο και η παρουσία του κατέχει σημαντικό ρόλο ως διαμορφωτής ενός ασφαλούς ή μη συναισθηματικού περιβάλλοντός, αλλά και ως διάυλος επικοινωνίας και επαφής με εκείνα τα ερεθίσματα που αφορούν και τους χώρους έξω από την πρωταρχική δυάδα μητέρας-παιδιού ή ως εμποδίου στη σημαντική αυτή ψυχική επεξεργασία. Το σωματικό Εγώ, το Σώμα ως όριο, η προσπάθεια μεταβολισμού ανεπεξέργαστων στοιχείων αποτελούν βασικά συστατικά μιας διαδρομής προς την εγκαθίδρυση του εαυτού και την επαφή με τον εξωτερικό κόσμο, όντας ταυτόχρονα όμως και οι ίδιες περιοχές όπου δημιουργούνται συγκρούσεις ή συναντάται η αδυναμία του αντικειμένου να αντεπεξέλθει και η μη ικανότητα του υποκειμένου να διαχειριστεί μόνο του τις παραπάνω διαδικασίες. Το Αντικείμενο μπορεί να ειπωθεί και βιωθεί ως μια

πανταχού παρούσα δύναμη, βλέμμα και ισχυρός φορέας ικανοποίησης μέσα σε μια χρονική συνέχεια όπου δεν υπάρχει παύση, όριο, διαχωρισμός και εν τέλει διαφοροποίηση. Η παραπάνω συνθήκη ενδέχεται να φέρει στο υποκείμενο δυσκολίες στον αποχωρισμό με το Αντικείμενο, που μπορεί να βιωθεί ως μια απώλεια η οποία είναι αφόρητη, ενεργοποιώντας εκείνες τις ναρκισσιστικές ταυτίσεις με το αντικείμενο που αδυνατίζουν το εγώ, φτωχαίνουν τον εαυτό κατακλύζοντας με επιθετικές ενορμήσεις το υποκείμενο μπροστά στην απώλεια όχι μόνο ενός αντικειμένου αλλά ενός αντικειμένου που βιώνεται ως κομμάτι του εαυτού (Perelberg, 1999, Campbell, 1995). Η παρουσία του αντικειμένου κατά τη διαδικασία αποχωρισμού-εξατομίκευσης δίνει σταδιακά χώρο στη δυνητική απουσία, διαδικασία η οποία σε περιπτώσεις συμβιωτικών σχέσεων μητέρας-παιδιού καταλήγει σε φαινόμενα αδιάλυτης επιρροής, σε ένα μη-οριοθετημένο ψυχικό περιβάλλον όπου τη θέση του μεταβατικού χώρου ενός δυνητικού πένθους παίρνουν οι εκδραματίσεις, οι εκφορτίσεις ως εκτόνωση μιας αφόρητης ψυχικής πραγματικότητας. Το υποκείμενο αισθάνεται, δεν σκέφτεται.

Στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας έγινε η προσπάθεια να σκιαγραφηθεί και περιγραφεί η έννοια του Πατέρα, αρχικά, ως μια μορφή η οποία μπορεί να προσεγγίζεται μέσα από την προ-σύλληψή της ως αντικειμένου, ως μια αρχή επιβολής νόμων και τιμωρίας, ως προ-έννοια μέσα από μυθικές και συμβολικές λειτουργίες που όμως αφήνουν ανεπεξέργαστες εκείνες τις περιοχές συναισθηματικής και πραγματικής συμβολής του πατέρα στην πλαισίωση και διάδραση με την πρωταρχική δυάδα μητέρας-παιδιού, ειδικά στην σύγχρονη οικογενειακή πραγματικότητα. Δόθηκε βαρύτητα σε αυτό που μπορούμε να περιγράψουμε ως πατρική λειτουργία, μια διαδικασία συμπληρωματική της μητρικής, κατά την οποία ο πατέρας μέσα από την δική του ενσυναισθητική παρουσία μέσα στο μυαλό της

μητέρας, αλλά και μέσα από την δική του σταδιακή προσέγγιση του παιδιού με το παιχνίδι, τη φροντίδα αλλά και τη φροντίδα της μητέρας, θα παίζει τον ρόλο ενός διαμεσολαβητή, του Τρίτου που θα φροντίζει να απαγορεύει, να υπενθυμίζει τα όρια, να εισάγει μέσω του λόγου το παιδί στον πολιτισμό, στη ματαίωση και στην σκέψη. Η ενεργητική ψυχική και φυσική παρουσία του πατέρα βοηθάει το παιδί να εισαχθεί και να διαχειριστεί την οιδιπόδεια φάση. Ο δεσμός μεταξύ πατέρα και παιδιού είναι «ασώματος, και με αυτή την έννοια αόρατος αρχικά, υπενθυμίζοντας πως για να καταστεί ορατός, απαιτεί μεγάλα μέσα και διαδικασίες αναπαράστασης» (Stein, 2006, σελ.1022-1023). Ο συμβολικός ευνουχισμός και η απαγόρευση συγχώνευσης που φέρνει ο πατέρας στη σχέση μητέρας-παιδιού επιτρέπει στην αρχική δυάδα να σπάει, βοηθώντας το παιδί να βιωθεί ως διαφορετική μονάδα. «Οι 'τρεις' υπονοούν μια διαφοροποίηση εν μέσω της δυαδικής ένωσης και επιτρέπουν στον 'έναν' να εμφανιστεί ως το υποκείμενο» (Barranger, 1976, σελ.300). Μια σταθερή παρουσία του πατέρα ή όποιου επιτελέσει την πατρική λειτουργία ως συμπληρωματική της μητρικής είναι επικερδής, όπως τόνισαν οι Mahler και Gosliner το 1955, ειδικά κατά την περίοδο αποχωρισμού-εξατομίκευσης του παιδιού από την μητέρα.

Στην κλινική πρακτική συναντώνται περιπτώσεις στις οποίες ο πατέρας απουσιάζει, έχει φύγει εγκαταλείποντας την οικογένεια. Καθώς και περιπτώσεις όπου ο πατέρας είναι ψυχικά απών στις σχέσεις που δημιουργούνται ή είναι κακοποιητικός, μη ικανός να επιτελέσει την πατρική του λειτουργία και να προστατέψει το παιδί απέναντι στις συμβιωτικές ώσεις που διαμορφώνονται, εκθέτοντας μητέρα και παιδί σε τραυματογόνες διαδικασίες. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο πατέρας δεν μπορεί να εμφανιστεί, να αναπαρασταθεί μέσα στο μυαλό του παιδιού, ενώ δεν βιώνεται μόνο μέσω της απουσίας του απέναντι στο παιδί αλλά και μέσω της απουσίας από την μητέρα, αφήνοντας τη δυάδα μόνη της, «με την παντοδύναμη μητέρα να επενδύει

πολλές από τις επενδύσεις οι οποίες προορίζονταν για τον πατέρα» (Green, 2006, σελ.45) στο παιδί αφήνοντας την να γίνεται αρκετά καταστροφική.

Στις περιπτώσεις ασθενών όπου το πράττειν χαρακτηρίζει ένα σημαντικό μέρος της ψυχικής τους δυσκολίας, όπως σε δομές μη-νευρωτικές, ο πατέρας είναι ανίκανος να παίξει το ρόλο του ενδιάμεσου, του διαμεσολαβητή και διαχωριστή μητέρας-παιδιού, όντας απών και αποκλεισμένος, αλλά ταυτόχρονα καταφέρνοντας να επιβιώνει με κάποιο τρόπο ως κρυφή επιθυμία, ως δυνητική έλευση ή ταύτιση με κάτι βαθιά απολεσθέν. Σε ασθενείς με την πιο πάνω ψυχοπαθολογία, για τους οποίους η πατρική λειτουργία ήταν προβληματική ή απύσασ συναντούμε συχνά πράξεις εκδραματίσεων με στροφή προς τον εαυτό και αυτοκαταστροφικότητας, με την οργή να κατευθύνεται προς το ίδιο τους το σώμα ή απορρίπτοντάς το με άλλους τρόπους (Malher, 1971).

Παρακάτω, θα προσπαθήσουμε σε αυτό το τελευταίο μέρος της εργασίας να παρατηρήσουμε και συνδέσουμε την απουσία πατρικής λειτουργίας με εκείνα τα ψυχικά φαινόμενα αυτοκαταστροφικότητας και τις παθολογικές τους εκφάνσεις στον τρόπο που λειτουργούν και χαρακτηρίζουν δύσκολους ασθενείς.

Όψεις της επιθετικότητας και πατρική απουσία

Έχουμε ήδη επισημάνει τον έντονο χαρακτήρα που μπορεί να προσλάβει η πρόωμη επαφή μητέρας-παιδιού, ειδικά στα πρώτα χρόνια ανάπτυξης. Ο κίνδυνος αδιάλυτης ένωσης με το αντικείμενο και συγχώνευσης του εαυτού της μητέρας με αυτόν του παιδιού οδηγεί σε παθολογικές καταστάσεις όπου οι αναπαραστάσεις είναι ελλειμματικές και το σώμα του υποκειμένου συγχέεται με αυτό του αντικειμένου. Η συνεχής παντοδύναμη παρουσία του μητρικού μορφοειδώλου προκαλεί στο υποκείμενο έντονα άγχη καταβρόχθισης από εκείνη, ενώ ταυτόχρονα η έννοια της

απώλειας του αντικειμένου προσλαμβάνει ψυχικές διαστάσεις έντονου και κατακερματιστικού άγχους διακόπτοντας την όποια συνθήκη εισαγωγής σε διαδικασίες πένθους και άρα σε έναν χώρο που θα γεμίσει με σκέψη.

Η επιθετικότητα έρχεται να εκφράσει την αντίδραση του υποκειμένου απέναντι σε μια κυριαρχική μορφή με σκοπό να ελεγχθεί το εσωτερικευμένο αντικείμενο, να το υποτιμήσει, να το καταστρέψει δια μέσου του σώματος πολλές φορές, προκαλώντας του πόνο είτε προσπαθώντας να ορίσει μια απόσταση από τα εσωτερικά του αντικείμενα, πετυχαίνοντας κάποιον διαχωρισμό, είτε τιμωρώντας τα (Perelberg, 2006).

Η πρόκληση πόνου μέσω της πράξης έρχεται ταυτόχρονα να αντικαταστήσει ένα κενό νοήματος, τη μη ικανότητα να παράξει ο ψυχισμός συμβολοποιητικές διαδικασίες. Παράλληλα, η σκληρότητα της επιθετικότητας που εκφράζεται και του acting από σοβαρά διαταραγμένα άτομα, μπορεί να δηλώνει όχι μόνο ενδογενείς ενορμητικές ώσεις, αλλά το αποτέλεσμα της αποτυχίας του περιβάλλοντος να εξουδετερώσει την οργή του υποκειμένου (Perelberg, 2006).

Αν το υποκείμενο αισθάνεται παραδομένο, δίχως κάποια ενδιάμεση διαδικασία και πράξη διαχωρισμού από το παντοδύναμο και σκληρό αντικείμενο, μπαίνει σε μια θέση παθητικότητας νιώθοντας ίσως ακινητοποιημένο απέναντι στο άγχος δίωξης και αφανισμού από αυτό. Η αυτοκαταστροφικότητα μέσω πράξεων βίας και στροφής προς τον εαυτό μπορεί να υποδηλώνουν μια επιθυμία μετατροπής μιας παθητικής εμπειρίας σε ενεργητική, μια διαδικασία ταύτισης με τον επιτιθέμενο (Kohut, 1972).

Στο κλινικό παράδειγμα του κύριου Χ., που αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, το οικογενειακό ιστορικό εμφανίζει χαρακτηριστικά αστάθειας και μετακινήσεων, καθώς και έντονα τραυματικές συνθήκες (βία, παραμέληση, εγκαταλείψεις). Οι γονείς είναι χωρισμένοι αρκετά χρόνια ενώ σύμφωνα με το ιστορικό του και τον ίδιο, ο

πατέρας του δεν έχει δώσει κανένα σημείο ζωής εδώ και χρόνια. **[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου]**

Στο ιστορικό του κυρίου Χ. παρατηρούμε την επιστροφή στην πρώιμη σχέση με το πρωταρχικό αντικείμενο παράλληλα με την απουσία κάποιου που θα μπορούσε να παίζει τον ρόλο ενός πατρικού μορφοειδώλου. Η σχέση με τη μητέρα του χαρακτηρίζεται από πλήρη παράδοση στον προγραμματισμό της. Ο Χ. περιγράφει πως δεν θα φάει αν δεν γυρίσει η μητέρα του, πως κάνει τις δουλειές που εκείνη του αναθέτει. Ταυτόχρονα αναφέρει πως τον «τρελαίνει», μηρυκάζοντας συνεχώς τα ίδια άγχη και υπερβολές, πιέζοντάς τον συνεχώς να είναι προσεχτικός. **[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου]**

Κατά τη διάρκεια της συνεργασίας μας, η μητέρα του κύριου Χ. έρχεται στα λόγια του ως πανταχού παρούσα, μια δυναμική γυναίκα που ελέγχει τα πάντα, το νοικοκυριό, το φαγητό, τα χρήματα και τα τσιγάρα του. Σε άλλη στιγμή, ο ίδιος περιγράφει πως από μικρή ηλικία τον διάβαζε αυστηρά μέχρι το βράδυ, χτυπώντας τον πολλές φορές, ενώ από την άλλη τον κούρευε και του αγόραζε τα ρούχα, κάτι που γίνεται μέχρι σήμερα. «Είναι Κέρβερος», μου λέει γνωρίζοντας κι ο ίδιος πως πρόκειται για ένα τρομακτικό μυθολογικό τέρας που φύλαγε την πύλη για τον Άδη. Ο Χ., έχοντας στο ιστορικό του αρκετές νοσηλείες μετά από ψυχωτικά επεισόδια σε συνδυασμό με χρήση αλκοόλ και ναρκωτικών, επέστρεφε πάντα στο σπίτι, πίσω στην μητέρα, θα λέγαμε σαν ένα «παιδί» ανίκανο για τη μητέρα του να επιβιώσει, φροντίζοντας τον με σκληρότητα, κρατώντας τον μακριά από τον θάνατο μέσα από μια συγχωνευτική σχέση με έντονα σαδομαχιστικά στοιχεία και για τους δύο, αφού και ο Χ. συχνά αναφέρει πως δεν μπορεί χωρίς την μητέρα του να κάνει κάτι ενώ

ταυτόχρονα λέει πόσο εκνευρίζεται και οργίζεται μαζί της. Η ίδια παραμένει για εκείνον ένα συνεχώς παρόν περιβάλλον ικανοποίησης, φροντίδας και προστασίας.

[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου]

Ο απόηχος των αγχών συγχώνευσης με το πρωταρχικό αντικείμενο, της μητέρας, ακόμη και μέσα από την «τέλεια» και εξιδανικευμένη πρώτη σχέση, θεώρησα πως ξεχωρίζει στην εικόνα και τα λόγια του T. Συχνά αναφέρεται στον εαυτό του ως κάποιον που απέτυχε, που τον συντηρούν άλλοι, λες και είναι ανίκανος.

[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου]

Το αντικείμενο έγινε απειλητικό όταν ήρθε πολύ κοντά, αλλά ταυτόχρονα ο πόνος της απώλειάς του ήταν δυσβάσταχτος, και, έτσι, ο T. περνώντας σε πράξεις αυτοκαταστροφής και βίας προσπάθησε επιτεθεί σε αυτό, θέλοντας να του προκαλέσει πόνο, να το τιμωρήσει και να το υποτιμήσει.

Ο Kernberg (2004) αναφέρει πως μια πρωταρχική λειτουργία της οργής είναι η προσπάθεια να εξοντώσει μια πηγή υποτίμησης ή πόνου ενώ η

«δευτερεύουσα λειτουργία της αφορά την εξαφάνιση ενός εμποδίου ή αναχώματος προς μια αληθινή πηγή ικανοποίησης», έχοντας στόχο την «εξουδετέρωση ενός κακού αντικειμένου που στέκεται ανάμεσα στον εαυτό και την ικανοποίηση μιας ανάγκης» (Kernberg, 2004, σελ.33).

Μέσα από την επανάληψη καταστροφικών πράξεων και συμπεριφορών το υποκείμενο μπορεί να περνάει το επίπεδο εξουδετέρωσης του κακού αντικειμένου, θέλοντας πια κυρίως να το κάνει να υποφέρει και να το ελέγχει, με στόχο αποφύγει την καταδίωξη από αυτό (Kernberg, 2004).

Οι ασθενείς των οποίων η παθολογία χαρακτηρίζεται από εκδραματίσεις, επιθετικότητα και παθολογικές μορφές συσχέτισης με τους άλλους εμφανίζουν

ισχυρές καθηλώσεις σε πρώιμα στάδια σχέσεων με το αντικείμενο, σε μια συναισθηματική συνθήκη όπου δεν υπήρξε κάποιος τρίτος ως ανάχωμα στην φαντασίωση της συγχώνευσης ή, αν υπήρξε, εκείνος ήταν το ίδιο απών ή τραυματικός, αφήνοντας το υποκείμενο μόνο του απέναντι σε καταστάσεις τις οποίες δεν μπορούσε να διαχειριστεί παρά μόνο μέσα από την επιθετικότητα και την οργή.

Επιστρέφοντας στον A. Green, το 1979 έγραφε πως:

«Όλο το μίσος προς τον εαυτό που διακατέχει αυτά τα υποκείμενα αντικατοπτρίζει ένα συμβιβασμό ανάμεσα σε μια άσβεστη επιθυμία για εκδίκηση και στο μέλημα της προστασίας του αντικειμένου από τις εχθρικές επιθυμίες που κατευθύνονται εναντίον του. [...] Η μη συνείδηση που έχουν αυτά τα άτομα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι η σκέψη τους δεν είναι σε θέση να ξεχωρίσει το κακό που θέλουν να προκαλέσουν στον εαυτό τους, και το οποίο συχνά δεν συνειδητοποιούν, από εκείνο που θέλουν να προκαλέσουν στο αντικείμενο τους» (Green, 2002, σελ. 75).

Η βία και η αυτοκαταστροφικότητα σε αυτούς τους ασθενείς έρχεται να πάρει την θέση της σκέψης, της αναρότησης. Αντί να σκεφτούν πράττουν, με την επιθετικότητα και το acting να χρησιμοποιούνται ως εκκένωση η οποία λαμβάνει καταναγκαστικό χαρακτήρα στην προσπάθειά τους να «επικοινωνήσουν» τα κατακλυσμιαία συναισθήματα που εμφανίζονται σε σχέση με τα αντικείμενα που τους απασχολούν. Αυτά τα συναισθήματα έρχονται να λειτουργήσουν σαν αναπαράσταση στη θέση των αντικειμένων (Green, 1974).

Συγγραφείς όπως οι Fonagy και Target (1995) έχουν μελετήσει και τονίσει μέσα από την κλινική εμπειρία, πως η εμφάνιση βίαιης και αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς σε αυτούς τους ασθενείς συνδέεται με τη διαταραχή των πρώιμων τριαδικών σχέσεων. Η απουσία μιας σημαντικής λειτουργίας όπως αυτής του πατέρα,

που θα λειτουργήσει αποφορτιστικά για τη μητέρα μέσα από τη «διακοπή» μιας συνεχόμενης παρουσίας της, στρέφοντας την προς ένα άλλο αντικείμενο, τον ίδιο ως ερωτικό αντικείμενο (Premmereur, 2009). Ταυτόχρονα, μέσα από τη δική του επαφή με το παιδί μέσω του παιχνιδιού, του λόγου και της δικής του φροντίδας, λειτουργεί προστατευτικά μπροστά στα μεγάλα ποσά ενέργειας, άγχους και επιθετικότητας που εκφράζονται από το παιδί στην προσπάθεια του να μείνει ένα με τη μητέρα, αδιαίρετο σώμα και εαυτός. Η βία που κατευθύνεται απέναντι στο σώμα αφορά την αποτυχία στην ψυχοποίηση του υποκειμένου. Οι επιθέσεις σε αυτό, είτε μέσω αυτοτραυματισμών είτε μέσω επιθέσεων στις συνδέσεις και σχέσεις, αποτελούν έναν τρόπο να αποφύγουν αυτοί οι ασθενείς ανυπόφορες σκέψεις ή εικόνες που έχουν εσωτερικεύσει. Η διατήρηση της συμβιωτικής σχέσης μητέρας παιδιού μπορεί να αφορά την προσπάθεια να παραμείνει ο ψυχισμός σε μια διαρκή ευχαρίστηση των επιθυμιών, απαρνούμενος την πραγματικότητα, της οποίας φορέας είναι σε σημαντικό βαθμό ο πατέρας ως εν αρχή διαφοροποιημένος από την πρωταρχική δυάδα. Μια τέτοια επιθυμία μπορεί να είναι η απομάκρυνση του πατέρα, εκείνης της μορφής η οποία θα εμποδίσει την ατέρμονη ένωση.

[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου]. Ο κύριος Σ. σε εκείνη την συνεδρία έκλαιγε συνεχώς, ήταν σε άσχημη κατάσταση, ενώ ταυτόχρονα εγώ βίωνα ένα ανησυχητικό συναίσθημα έχοντας την φαντασίωση ότι θα ξεσπάσει βίαια μέσα στο δωμάτιο, πως θα μου επιτίθετο αν έκανα κάποιο σχόλιο, και γι' αυτό παρέμενα σιωπηλός. **[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου]**

Η απουσία και η έλλειψη του πατέρα, η έλλειψη μιας πατρικής φροντίδας και λειτουργίας, ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια ανάπτυξης μπορεί να υπονομεύσει την

δυνατότητα του παιδιού να μετατοπίζει την επιθετικότητα (Herzog, 1982), στερώντας, όπως επισημαίνουν οι Fonagy και Target (2006), την προοπτική ενός τρίτου προσώπου που θα επιτρέψει την εισαγωγή στην οιδιπόδεια σύγκρουση και στην τριγωνικότητα των σχέσεων.

Για τον D. Winnicott (1953), η σημασία της πατρικής παρουσίας και ενεργής φροντίδας συνίσταται ως μια πρώτη κίνηση προς την απαρτίωση ενώ ταυτόχρονα βοηθά να διαμορφωθεί ένα δυνατό και ασφαλές περιβάλλον για την υποδοχή της επιθετικότητας του παιδιού μέσα από την δική του αντοχή απέναντι σε αυτά τα συναισθήματα, επιτρέποντας την εξιδανίκευση του ως μορφή, δίνοντας χώρο σε ταυτίσεις και την ανάπτυξη αμυντικών λειτουργιών.

Προσπαθώντας να κατανοήσουμε την πατρική απουσία ως ένα κενό, θα μπορούσαμε να την προσεγγίσουμε ίσως μέσα από τον γνωστό μύθο του Νάρκισσου. Έχει σημασία να επισκεφτούμε τον μύθο αυτού του νεαρού άνδρα, όχι μόνο αναφορικά με την κατάληξη του, αλλά κυρίως μέσω της προϊστορίας του. Ο Νάρκισσος υπήρξε καρπός της βίαιης επαφής του Κηφισού με την Λιριόπη. Ο Κηφισός μετά τη γέννηση του παιδιού εξαφανίστηκε μέσα στα ορμητικά νερά του και δεν γύρισε ποτέ, αφήνοντας τον Νάρκισσο μόνο με τη μητέρα του και την παρέα των Νυμφών που την συντρόφευαν, θαυμάζοντάς τον, όντας τα μοναδικά ματιά στα οποία έβλεπε τον εαυτό του. Ο Νάρκισσος, έφηβος πια, σε μια προσπάθεια να αποδεσμευτεί από αυτήν την συνθήκη, ξεκίνησε ένα ταξίδι προς τα δάση, περιηγούμενος προς αναζήτηση κάποιου άλλου. Του σημαντικού Άλλου που θα τον βοηθούσε να ολοκληρώσει την εικόνα του ώσπου, κατά την αναζήτηση αυτού του τρίτου που ποτέ όμως δεν ερχόταν, συνάντησε τα νερά στα οποία ο ίδιος καθρέφτισε τον εαυτό του, στο ίδιο ακριβώς στοιχείο από το οποίο αποτελείτο ο πατέρας του. Η ιστορία του Νάρκισσου ξεκινάει με μια απουσία, όχι μόνο του βιολογικού πατέρα

αλλά και του συμβολικού, απουσία η οποία έδωσε χώρο σε παντοδύναμες παρουσίες και μη ικανότητες διαφοροποίησης στον ίδιο, οδηγώντας τον σε μια αέναη αναζήτηση που επέφερε εν τέλει τον χαμό του.

Στις κλινικές βινιέτες που αναπτύχθηκαν παραπάνω, η παρουσία του πατέρα ήταν ελλειμματική και τραυματογόνα, αφήνοντας τον ψυχικό χώρο του παιδιού να γεμίσει με παντοδύναμα μητρικά μορφοείδωλα τα οποία από τη μεριά τους έμειναν κι αυτά δίχως κάποια συναισθηματική εμπειρία από τον σύντροφο, προσλαμβάνοντας τον πατέρα τους είτε αποσυρμένο είτε ενεργά απορριπτικό προς αυτούς, έχοντας ταυτόχρονα αποτύχει να επανακτήσει και την σύζυγο του (Campbell, 2010). Στις περιπτώσεις των αγοριών-ανδρών (υιών) που παραθέσαμε μέχρι τώρα, μητέρα και παιδί καθιλώθηκαν σε μια αμφίδρομη κατανάλωση αρνητικών μεταβιβάσεων και προβολών, οι οποίες συχνά οδήγησαν σε επιθετικές συμπεριφορές ή αυτοκαταστροφικές πράξεις. Ο πατέρας, αν και παρών, είχε ακυρωθεί ως ρόλος και αναπαράσταση ή εν τέλει εξαφανίστηκε τελείως, όπως στην περίπτωση του κύριου Χ. **[Σε αυτό το σημείο έχει αφαιρεθεί κλινικό υλικό για λόγους προστασίας του ιατρικού απορρήτου]**

Ακόμη κι αν ο πατέρας έχει απομακρυνθεί ή ακυρωθεί από την πρωταρχική δυάδα, ένα μέρος του επιβιώνει, η απουσία του υποδηλώνει κάτι που αναμένεται, μια δυναμική παρουσία που θα έρθει να σώσει, να κρατήσει, να απομακρύνει από την καταστροφικότητα.

Η παρουσία της πατρικής λειτουργίας είναι κρίσιμη, καθώς ως μια τρίτη παρουσία, υπάρχει για να καθρεφτίσει με το βλέμμα του όχι μόνο το παιδί αλλά και την μητέρα του. Το ζεύγος των προ-οιδιποδειακών γονέων αναπαριστά στο παιδί την εξωτερική πραγματικότητα, αυτή του χρόνου και του χώρου, όπως λέει ο Campbell. «Ο αρκετά-καλός προ-οιδιπόδειος πατέρας είναι ένας φιλικός αντίπαλος για το παιδί

και τη μητέρα, προσφέροντας στον καθένα τους μια δυαδική σχέση που είναι παράλληλη με και ανταγωνιστική προς τη μονάδα μητέρας-παιδιού» (Campbell, 2010, σελ.179). Σε σοβαρές παθολογικές περιπτώσεις επιθετικών και αυτοκαταστροφικών ασθενών, η παραπάνω λειτουργική συνθήκη δεν υπάρχει όταν ο πατέρας απουσιάζει ψυχικά ή φυσικά στην διαδικασία εσωτερίκευσης αναπαραστάσεων από το παιδί ή έχει αποκλειστεί από τη δυάδα μητέρας-παιδιού. Στους αυτοκαταστροφικούς ασθενείς παρατηρείται όχι μόνο η ελλειμματική πατρική λειτουργία αλλά και η εσωτερίκευση από το υποκείμενο της αποτυχίας του πατέρα να παρεμβαίνει στην παθολογική συνύπαρξη της πρωταρχικής δυάδας, παραμένοντας αποτραβηγμένος ψυχικά και πέραν της εμβέλειας του υποκειμένου (Campbell, 2010) για αναπαράστασή του ή ταύτιση. Ως αποτέλεσμα αυτής της απουσίας υπάρχει ο κίνδυνος μιας εσωτερίκευσης της αναπαράστασης του άλλου πριν ακόμη:

«την διαμόρφωση των ορίων του εαυτού, εσωτερίκευσης η οποία υπονομεύει την δημιουργία μιας συναφούς αίσθησης εαυτού διότι το παιδί αναγκάζεται να εσωτερικεύσει τον άλλον όχι ως εσωτερικευμένο αντικείμενο αλλά ως πυρηνικό κομμάτι του εαυτού του» (Fonagy, 2006, σελ. 135).

Ως εκ τούτου η επιθετικότητα που προορίζεται προς ένα κακό αντικείμενο στρέφεται στην πραγματικότητα προς τον ίδιο τον εαυτό του υποκειμένου.

Η αναζήτηση του πατέρα: η θεραπεία ως τρίτος

Οι κλινικές περιπτώσεις ασθενών οι οποίοι παρουσιάζουν αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές και επιθετικότητα, φέρνουν στο θεραπευτικό προσκήνιο κάθε φορά την ψυχική τους αδυναμία να σκεφτούν αντί να πράξουν. Η κλινική εμπειρία μας έχει διδάξει πως αυτές οι δομές ασθενών, όπως στις κλινικές βινιέτες που παρουσιάστηκαν παραπάνω, περιέχουν έντονα τη δυσκολία να δημιουργηθούν και να

αντέξουν εσωτερικές σχέσεις. Η επήρεια των ψυχικών ελλειμμάτων σε σχέση με τα πρωταρχικά αντικείμενα καθιστά διαρκώς παρούσα την σύγκλιση του *εκεί και τότε με το εδώ και τώρα*, με την μεταβίβαση πολλές φορές να κουβαλά συναισθήματα τα οποία είναι ανεπεξέργαστα και η «πλημμύρα» τους οδηγεί σε πράξεις, καταργώντας σε στιγμές τα όρια, ακόμη και την ίδια την διαδικασία.

Ο θεραπευτής είναι δέκτης έντονων μεταβιβαστικών φαινομένων, αλλά ταυτόχρονα και φορέας συχνά δυσβάσταχτων αντιμεταβιβαστικών συναισθημάτων. Το φαινόμενο της προβλητικής ταύτισης σε αυτές τις περιπτώσεις μπορεί να αποτελέσει μια δυσχερή συνθήκη στην απόκριση του θεραπευτή, αλλά μπορεί ταυτόχρονα να ανοίξει άλλες διόδους ενσυναισθητικής κατανόησης⁵. Ένα πλησίασμα⁶. Θεραπευτής όμως και θεραπευόμενος συνυπάρχουν εντός μιας κοινής συνθήκης που δεν είναι άλλη από το πλαίσιο.

Εντός του θεραπευτικού πλαισίου, δηλαδή των ορίων του, του χώρου και του χρόνου από τα οποία αποτελείται, θεραπευτής και θεραπευόμενος συνυπάρχουν ως θεραπευτικό ζεύγος αλλά ταυτόχρονα και ως ξεχωριστές οντότητες όπου δύνανται κάθε φορά να επικοινωνούν, όχι μόνο μέσα από το φορτίο των προϋπάρχουσων σχέσεων αλλά και μέσα από την δική τους ιδιαίτερη προσπάθεια να δημιουργούν ένα

⁵ βλ. επίσης Εισαγωγή, σελ.15

⁶ Σε συνέχεια της σημαντικής θεωρητικής συμβολής της M. Klein για το φαινόμενο της προβλητικής ταύτισης (Klein, 1946), ο W. Bion, συνέβαλε εξίσου σημαντικά στην μελέτη αυτής, δίνοντας έμφαση σε σημεία της διαδικασίας που φώτισαν εκ νέου της προσέγγιση του φαινομένου. Για τον Bion (1959) η προβλητική ταύτιση μπορεί να διαχωριστεί σε δύο είδη: την *παθολογική* που αποτελεί μια προσπάθεια του υποκειμένου να ελέγξει το αντικείμενο, χαρακτηριζόμενη από παντοδυναμία και βία όπου παρατηρείται σύγχυση του εαυτού με το αντικείμενο, και σε αυτή της *φυσιολογικής* όπου δεν υπάρχει βία, διατηρώντας μιας αίσθηση διαφοροποίησης εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας, ένα ανάλογο της ενσυναίσθησης, όπου ο άλλος έχει επίγνωση της δικής του διαφορετικής ταυτότητας. Στην φυσιολογική προβλητική ταύτιση το αντικείμενο (ο δέκτης) καλείται να λειτουργήσει ως ένα περιέχον (container), το οποίο μέσα από την δική του, αυτόνομη σκέψη και επεξεργασία, θα μεταβολίσει όλα τα στοιχεία της προβλητικής ταύτισης που εγκαθίστανται μέσα του, να σκεφτεί κάτι που δεν είναι δικό του, μπορώντας να κατανοήσει τι αισθάνεται ή νιώθει το υποκείμενο. Μέσω αυτής της λειτουργίας μπορεί να δώσει έμφαση στην ψυχολογική διαδικασία που ακολουθεί της προβλητικής ταύτισης. Αναφορικά με τις παραπάνω κλινικές διαστάσεις της προβλητικής ταύτισης, έχουν συμβάλει και άλλοι συγγραφείς αναπτύσσοντας περαιτέρω τις θεωρίες του Bion, όπως ο Ogden (1979) και ο Langs (1979).

κοινό τόπο ανεύρεσης νοήματος, ακόμη και μέσα από ένα μεγάλο φάσμα εμπειριών. Πρόκειται, θα λέγαμε, για αυτό που ο Winnicott (1971) περιέγραψε ως έναν μεταβατικό χώρο, μέσα στον οποίο θα επιτραπεί να λάβουν χώρα εκείνα τα μεταβατικά φαινόμενα για τον θεραπευόμενο, μεταξύ πραγματικότητας (τόρα) και φαντασίωσης (τότε). Μια δυνητική ή αλλιώς *τρίτη* «περιοχή», όπου παθολογικές καταστάσεις εκκενωτικής λειτουργίας και εκφορτίσεων θα μπορέσουν, μέσω της ενσυναισθητικής στάσης και αναρότησης του θεραπευτή, να συγκρατηθούν, να αποκτήσουν κάποιο νόημα και μέσω μιας ενεστώσας διαδικασίας (αντιμεταβιβαστικά) να επιστρέψει στον ασθενή εκείνο που θα έπρεπε να έχει δοθεί αρχικά από το αντικείμενο (Green, 1974).

Το πλαίσιο «γεννά» και διατηρεί τα στοιχεία επικοινωνίας του θεραπευτικού ζεύγους, την ύπαρξη μιας δι-υποκειμενικότητας όπως περιέγραψε ο Ogden, που σχηματίζει τον *αναλυτικό τρίτο* (Ogden, 1994).

«Ψάχνω τον πατέρα μου». Αυτή ήταν η πρώτη φράση που είχε πει ο Χ. στην πρώτη μας συνεδρία. Πολλές φορές κατά την διάρκεια των συνεδριών που ακολούθησαν και καθώς στις αφηγήσεις του έρχονταν βιώματα και στιγμές αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς, ένιωθα έναν φόβο, μια αγωνία για εκείνον, ειδικά σε στιγμές όπου φανεωνόταν ξαφνικά μια ψυχική ένδεια. Ήταν τα διαστήματα όπου ένιωθα πως έπρεπε να είμαι συνέχεια παρών, με την ανησυχία πως ίσως θα με βίωνε παρεισφρητικό, πολύ κοντά. Άλλες φορές ένιωθα να αποσύρομαι, να σιωπώ, σχηματίζοντας εικόνες του Χ. να βρίσκεται με τον πατέρα του σε κάποιο σπίτι ή τον ίδιο σε παιδική ηλικία να παίζει, στην εποχή πριν την εμφάνιση των ψυχικών του δυσκολιών. Ήταν οι στιγμές που ο θεραπευόμενος με έβγαζε από τη σιωπή και τις ονειροπολήσεις μου, μιλώντας για το παρελθόν του έχοντας ένα αδιόρατο χαμόγελο πάντα.

Ο κύριος Χ. έπαιζε μπάσκετ από μικρή ηλικία. «Έχω βρει ένα γήπεδο και πάω και παίζω μόνος. Είναι γεμάτο λακκούβες και σκουριά, αλλά είναι άδειο». Ακούγοντας τον σε εκείνη την συνεδρία, αναθυμώσουν τις διηγήσεις του για τα ατυχήματα που προκαλούσε στον εαυτό του, την χρήση ουσιών και άλλες αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Ένα έδαφος γεμάτο στιγμιαία κενά. Κάποια άλλη στιγμή με ρώτησε αν έπαιζα μπάσκετ. Αναρωτήθηκα αν με προσκαλούσε να παίξουμε μέσα σε αυτό το γήπεδο, το γεμάτο λακκούβες και σκουριά, κάποιον τρίτο ανάμεσα σε εκείνον και την τραυματικά επαναληπτική συνύπαρξη με κάτι καταστρεμμένο και ταλαιπωρημένο.

Ο Winnicott είχε γράψει: «Είναι χαρά να κρύβεσαι και καταστροφή να μη σε βρίσκουν» (Winnicott, 1965, σελ. 167). Μέσα σε αυτή την φράση ίσως συναντάται ο θεραπευόμενος αυτοκαταστροφικός ασθενής και η προσπάθεια του να σχετιστεί. Μέσα στο ασφαλές περιβάλλον του πλαισίου της θεραπείας όπου το άτομο δεν μένει μόνο με τα αντικείμενα και την βία του, σε μια Τηλεμάχεια συνθήκη, με τον θεραπευτή να προσπαθεί κάθε φορά να συνοδέψει και να βοηθήσει το άτομο να βγει από τους κινδύνους μιας ατελείωτης «νύχτας των Μνηστήρων» (Recalcati, 2016, σελ. 129).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρίδης, Α. (2007). *Η Βία*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Δραγώνα, Θ. Τσιάντης, Ι. (επιμ.). (2000). *Μωρά και Μητέρες: Ψυχοκοινωνική Ανάπτυξη και Υγεία στα δύο πρώτα χρόνια της ζωής*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Εμπέογλου, Δ. (2013). Οιδίπους σε Διαδικασία Εξέλιξης. *Δελτίο της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας*, 49: 3-7.
- Μανωλόπουλος, Σ. (2012). Το Όνειρο, Το Παιχνίδι, Η Επανάληψη. *Δελτίο της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας*, 45: 22-23.
- Μανιαδάκης, Γ. (2005). Σε αναζήτηση ενός νέου περιέχοντος. Στο *Ο Οριακός Ασθενής-ψυχαναλυτική ψυχοθεραπεία σε κλινικό πλαίσιο*, σελ. 177-187. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μανιαδάκης, Γ. (2007). Βία, Ψυχικός Χώρος και Κινηματογράφος. *Δελτίο της Ελληνικής Εταιρείας Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας*, 3: 4-7.
- Μπαζαρίδης, Κ. (2007). Εφηβεία και βία - Μια αναπόφευκτη συνάντηση;. Στο *Θέματα Ψυχοδυναμικής Παιδοψυχιατρικής Ι*. Αθήνα: Καστανιώτης, σελ: 121-133.
- Σακελλαρόπουλος, Π., Παναγιώτου, Κ., Ευστρατίου, Σ., (2003). Η Αρχαϊκή Μητέρα: Μυθολογία και Βασικές ψυχαναλυτικές έννοιες. *Ψυχιατρική*, 14: 19-27.
- Σκούλικα, Α. (2013). Το Ζήτημα του Πατέρα στην Ψυχανάλυση. *Δελτίο της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας*, 49: 25-28.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abelin, E.L. (1971). The role of the father in the separation-individuation process. *From: Separation-Individuation*, McDevitt J.B., Settlage., (ed.) C.F.. New York University Press, 1971, 229-252
- Abelin, E. L. (1980). Triangulation, the role of the father and the origins of core gender identity during the rapprochement subphase. *From: Rapprochement*, Lax R.F., Bach Sh., Burland., A.J. (ed.). New York: Jason Aronson, 1980, 151-169.
- Anzieu, D. (1974). *Το Εγώ-Δέρμα*. Αθήνα (2003): Καστανιώτης.
- Baranger, W. (1976). The 'early Oedipus' and the 'Oedipus complex'. *Psychoanalytic Artisans*, 289-301.
- Bateman, A., Fonagy, P. (2004). Mentalization-Based Treatment of BPD. *Journal of Personality Disorders*, 18(1), 36-51.
- Bateman, A., Fonagy, P. (2013). Mentalization-Based Treatment. *Psychoanalytic Inquiry*, 33:595-613.
- Bick, E. (1968). The experience of the skin in early object relations. *Int. J. Psychoanal.*, 49(2-3),484-486.
- Bion, R., W. (1962). *Learning from Experience*. London: Heineman.
- Bion, R., W. (2015). *Δεύτερες Σκέψεις*. Αθήνα: ΒΗΤΑ Ιατρικές Εκδόσεις.
- Blos, P. (1984). Son and Father. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 32:2, 301-324.
- Campbell, D. (1995). The role of the father in a pre-suicide state. *Int. J. Psychoanal.* 76(2), 315-23.
- Campbell, D. (2010). Pre-Suicide States of Mind. *From: The Psychoanalytic Therapy of Severe Disturbance*, Williams, P. (ed.). Karnac Books, 2010, 171-183.
- Diamond, J.M. (1998). Fathers and Sons: Psychoanalytic Perspectives on "Good Enough" Fathering Throughout the Life Cycle. *Gender and Psychoanalysis*, 3: 243-299.
- Diamond, J.M. (2017). The Missing Father Function in Psychoanalytic Theory and Technique: The Analyst's Internal Couple and Maturing Intimacy. *The Psychoanalytic Quarterly*, 86(4):861-887.
- Fonagy, P. (1991). Thinking about Thinking: Some Clinical and Theoretical Considerations in the Treatment of a Borderline Patient. *Int. J. Psychoanal.* Feb;72 (Pt 4)(4):639-56.

- Fonagy, P. (1995). Playing with reality: the development of psychic reality and its malfunction in borderline personalities. *Int. J. Psychoanal.* Feb;76 (Pt 1):39-44.
- Fonagy, P. & Target, M. (1998). Understanding the violent patient: the use of the body and the role of the father. In: Perelberg, R. J. (Ed.). (1999). *Psychoanalytic Understanding of Violence and Suicide*. New Library of Psychoanalysis. London: Routledge & the Institute of Psychoanalysis.
- Fonagy, P. & Target, M. (1996). Playing with reality: I. Theory of mind and the normal development of psychic reality. *Int. J. Psychoanal.* Apr;77 (Pt 2):217-33.
- Fonagy, P. & Target, M. (1996). Playing with reality: II. The development of psychic reality from a theoretical perspective. *Int. J. Psychoanal.* Jun;77 (Pt 3):459-79.
- Fonagy, P. & Target, M. (2000). Playing With Reality: III. The Persistence Of Dual Psychic Reality In Borderline Patients. *Int. J. Psychoanal.* 81(5):853-873.
- Freud, S., (1913). *Τοτέμ και Ταμπού*. Αθήνα (1978): Επίκουρος.
- Freud, S., (1915). *Πένθος και Μελαγχολία*, Αθήνα (2015): Principia.
- Freud, S., (1920). *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, Αθήνα (2014): Πλέθρον.
- Freud, S. (1927). *Το Μέλλον μιας Αυταπάτης*, Αθήνα (2015): Ροές.
- Freud, S. (1939). Moses and Monotheism. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XXIII (1937-1939): Moses and Monotheism, An Outline of Psycho-Analysis and Other Works*, 1-138.
- Glasser, M. (1979). Some aspects of the role of aggression in the perversions. In I. Rosen (Ed) *Sexual Deviation (2nd edition)*. Oxford: OUP.
- Glasser, M. (1985). Aspects on violence. Paper given to the Applied Section of the British Society.
- Green, A. (1974). Ο Αναλυτής, η Συμβολοποίηση και η Απουσία Μέσα στο Αναλυτικό Πλαίσιο. Στο *Η Ιδιωτική Τρέλα*. Αθήνα (2002):Καστανιώτης.
- Green, A. (1979). Η Ψυχανάλυση και η Κοινή Σκέψη. Στο *Η Ιδιωτική Τρέλα*. Αθήνα (2002):Καστανιώτης.
- Green, A. (1998). *Η Ιδιωτική Τρέλα*. Αθήνα (2002):Καστανιώτης.
- Green, A. (1998). The Primordial Mind and the Work of the Negative. *Int. J. Psycho-Anal.*, 79:649-665.
- Green, A. (1999). *The Work of the Negative*. Free Association Books.
- Green, A. (2004). Thirdness and Psychoanalytic Concepts. *Psychoanal. Q.*, 73:99-135
- Green, A., Kohon, G. (2005). *Love and its Vicissitudes*. London: Routledge.

- Green, A. (2006). The Construction of The Lost Father. In Kalinich, L. J. & Taylor, S. W. (Ed). (2009). *The Dead Father: A Psychoanalytic Inquiry*. London: Routledge., 23-46.
- Guen., L. C. (1974). *L' Oedipe Originnaire*. Paris: ed. Payot.
- Herzog, J.M. (1982), On father hunger: The father's role in the modulation of aggressive drive and fantasy. In: Father and Child. *Developmental and Clinical Perspectives*. Edited by S.H. Cath, A.R. Gurwitt and J.M. Ross., Boston: Little, Brown & Co., 163-174.
- Herzog, J.M. (2001). Father Hunger, Explorations with adults and children. *The Analytic Press*.
- Hinshelwood, R.D. (1988). *A Dictionary of Kleinian Thought*. Free Association Books.
- Jones, K.A. Phd, LCSW (2007). Assessing the Impact of Father-Absence from a Psychoanalytic Perspective. *Psychoanalytic Social Work*, 14:1, 43-58.
- Kalinich, L. J. & Taylor, S. W. (Ed). (2009). *The Dead Father: A Psychoanalytic Inquiry*. London: Routledge.
- Kerenyi, C. (1980). Η Μυθολογία των Ελλήνων. Αθήνα (2012):Εστία
- Kernberg, O. (1975). *Οριακές Καταστάσεις και Παθολογικός Ναρκισσισμός*. Αθήνα (2007): Καστανιώτης.
- Kernberg, O. (1984). *Severe Personality Disorders*. Yale University Press
- Kernberg, O. (2004). *Aggressivity, Narcissism and Self-destructiveness in the psychotherapeutic relationship*. Yale University Press.
- Kohut, H. (1972). Thoughts on Narcissism and Narcissistic Rage. *Psychoanalytic Study of the Child*, 27:360-400.
- Lacan, J. (1966). *Ecrits*. Paris: Le Seuil.
- Lemma, A. (2010). *Κάτω από το Δέρμα*. Αθήνα (2016): Αρμός.
- Loewald, H.W. (1951). Ego and Reality. *Int. J. Psychoanal.* 32: 10-18.
- Malher, S.M., Gosliner, J.B. (1955). On Symbiotic Child Psychosis. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 10:1, 195-212.
- Malher, S.M. (1971). A Study of the Separation-individuation Process. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 26:1, 403-424.
- Marks, M. (2002). Letting Fathers In. In Trowe, J., Etchegoyen, A. (Ed.) 2002. *The Importance of Fathers. A Psychoanalytic Re-evaluation*. London: Routledge & the Institute of Psychoanalysis., 93-106.
- Ogden, T. H. (1979). On Projective Identification. *Int. J. Psycho-Anal.*, 60:357-373.
- Ogden, T. H. (1994). The Analytic Third: Working with Intersubjective clinical facts. *Int. J. Psycho-Anal.*, 76: 3-19.
- Perelberg, R. J. (Ed.). (1999). *Psychoanalytic Understanding of Violence and Suicide*. New Library of Psychoanalysis. London: Routledge & the Institute of Psychoanalysis.

- Perelberg, R.J. (2006). The Dead Father and the Sacrifice of Sexuality. In Kalinich, L. J. & Taylor, S. W. (Ed). (2009). *The Dead Father: A Psychoanalytic Inquiry*. London: Routledge., 121-131.
- Perelberg, R.J. (2015). *Murdered Father, Dead Father: Revisiting the Oedipus Complex*. Routledge.
- Premmereur, A.C. (2006). The Dead Father Figure and the Symbolization process. In Kalinich, L. J. & Taylor, S. W. (Ed). (2009). *The Dead Father: A Psychoanalytic Inquiry*. London: Routledge., 111-119.
- Recalcati, M. (2016). *Το Σύμπλεγμα του Τηλέμαχου*, Αθήνα: Κέλευθος.
- Ross, J.M. (1977). Towards Fatherhood: The epigenesis of Paternal Identity During a Boy's First Decade. *Int J. Psychoanal.*, 4: 327-347.
- Ross, J.M. (1979). Fathering: A Review of Some Psychoanalytic Contributions on Paternity. *Int. J. Psychoanal.*, 60: 317-327.
- Segal, H. (1964). *Εισαγωγή στο έργο της Melanie Klein*. Αθήνα (2001): Καστανιώτης.
- Smadja, C., Szvec, G. (2001). Argument. *Revue française de psychosomatique 2001/1.*, 19:7-9.
- Stein, R. (2006). Father Regression. Clinical narratives and theoretical reflections. *Int. J. Psychoanal.* 87: 1005-27.
- Stengel, E. (1984). *Suicide and attempted suicide*. London: Penguin Books.
- Trowe, J., Etchegoyen, A. (Ed.) 2002. *The Importance of Fathers. A Psychoanalytic Re-evaluation*. London: Routledge & the Institute of Psychoanalysis.
- Winnicott, W. D. (1971). *Το Παιδί, Το Παιχνίδι και η Πραγματικότητα*. Αθήνα (2000): Καστανιώτης.
- Winnicott, W., D. (1965). *Διαδικασίες Ωρίμανσης και Διευκολυντικό Περιβάλλον*. Αθήνα (2003): Ελληνικά Γράμματα.

